

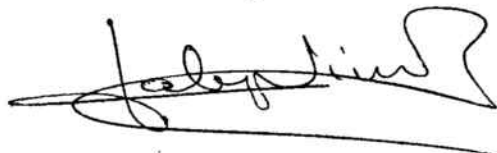
U N I V E R S I T A T D E B A R C E L O N A
F A C U L T A T D E F I L O L O G I A
D E P A R T A M E N T D E G R E C

ELI ARÍSTIDES I EL DISCURS A ROMA

Treball que presenta per a
obtenir el grau de Llicen-
ciatura en Filologia Clàs-
sica,

PILAR GÓMEZ i CARDÓ.

Vist i plau:

Directora ponent:

Dra. EULÀLIA VINTRO i CASTELLS.

Barcelona, Maig de 1981.

I N D E X

<u>P R E S E N T A C I Ó</u>	3
I. <u>ELI ARÍSTIDES I EL SEU TEMPS</u>	7
1. Panoràmica històrica del s. II d.C.	8
2. <u>Segona Sofística</u> : aspectes literaris i socials	17
3. Eli Arístides: biografia i discursos	39
II. <u>EL DISCURS A ROMA D'ELI ARÍSTIDES</u>	63
1. Cronologia i caracterització	64
2. Anàlisi:	69
2.1. Roma o l'art de governar	70
2.2. Institucions romanes	83
2.3. <u>Pax Romana</u>	100
3. Eli Arístides i els intel·lectuals grecs	105
<u>A P È N D I X</u> : Εἰς Ῥώμην (traducció)	120
<u>B I B L I O G R A F I A</u>	167

P R E S E N T A C I Ó . -

Aquest treball de llicenciatura és inseparable d'una de les assignatures del meu darrer curs de carrera, la Literatura grega II, tant pel que fa al seu contin-gut com a la seva realització. Pocs dies després d'iniciar el curs, la professora de l'assignatura, dra. Vintró - a qui dec una part no petita del meu coneixement de la llen-gua, literatura i cultura gregues, i a qui, aprofitant aquesta breu presentació, voldria manifestar la meua grati-tud no solament pel seu interès i ajut en aquest treball, sinó també, i molt especialment, per tot el que sempre he après amb ella- va proposar-me de fer quelcom relacionat amb la seva assignatura.

Per a mi era una novetat, car els textos i temes, que fins aleshores havíem llegit o estudiat sempre a classe, mai no havien anat més enllà de l'època clàssi-ca. Fou potser aquesta mateixa manca de familiaritat amb la matèria una de les causes del seu interès, però, sobretot també, la possibilitat de conèixer quin va ésser el camí seguit pel món grec, quan des del cim del seu esplen-dor, entra en el període de la seva decadència.

La història del món mediterrani del mileni anterior a la nostra era va unida, en bona part, a la de Grècia, car en aquest temps assistin a la gènesi, creixement i col.lapse de la civilització hel.lènica. Després

d'atènyer el seu punt àlgid, Grècia, com a força política, perd paulatinament importància, fins arribar al moment en què hom ha de donar un salt i reseguir el camí de la Història en els fets que tenen com a protagonista una nova potència, Roma. Tanmateix, la flama de l'Hel·lenitat continua cremant i amb diferents graus d'energia el seu llum mai no s'apaga. El que perd en intensitat, ho guanya en extensió, car esdevé el segell distintiu no d'una ciutat, sinó de la civilització, sobretot, quan l'Estat universal que Roma crea, considera l'hel·lenisme una part important de la seva pròpia existència i supervivència, com demostra el fet mateix que la plenitud de Roma, sotmesa també a l'inexorable destí de nàixer per desaparèixer més tard, coincideix amb un dels moments més feliços -si hom pot parlar de felicitat en un procés de decadència- de l'època romana de la cultura grega.

Així doncs, en intentar fer una petita reflexió sobre què significà aquesta convivència entre Grècia i Roma -sovint omesa, car hom parla del món grec i del món romà, establint entre ells només una relació de successió i no de coexistència- és interessant de triar com a base una obra grega, dedicada, però, a Roma, com és el discurs d'Elí Arístides intitulat A Roma, que ha estat l'objectiu fonamental del nostre treball, que hem dividit en dues parts, car abans de l'estudi pròpiament dit del discurs, i per tal de poder conèixer millor alguns dels seus aspectes, hem cregut necessari de donar unes dades generals del seu entorn històric, de definir i caracteritzar el moviment literari en

què cal situar-lo, i presentar també la personalitat del seu autor, un sofista del seu temps, però marcat per uns trets peculiars, especialment pel que fa a la seva malaltia, que sovint ens fan pensar en un "malalt imaginari".

Quant a l'estudi del discurs, que constitueix la segona part del treball, després d'intentar situar-lo en la vida de l'autor i de realacionar-lo amb d'altres peces del seu gènere, seguim en l'exposició l'ordre del seu desenvolupament a l'entorn de tres temes fonamentals: l'art de governar, descobert i perfeccionat per Roma; les institucions romanes, l'exèrcit i la constitució, ressaltant la figura del monarca com a peça clau dels sistema constitucional; i la pau romana, estesa arreu del món. Finalment, en l'últim apartat d'aquesta segona part hem tractat de relacionar el discurs amb la valoració que d'altres intel.lectuals grecs fan també de Roma i del seu imperi, prenent com a principals punts de referència aquells autors que ajuden a marcar un contrast o una similitud, especialment significatius amb Eli Arístides, com és el cas de Llucià, rigurosament contemporani de l'autor que estudiem, o Polibi, allunyat cronològicament, però proper a Arístides pel sentiment de la seva obra.

D'altra banda, incloem també a manera d'apèndix un primer intent de traducció del discurs, car, no disposant-ne de cap al començament del nostre

treball -posteriorment ha estat possible consultar-ne una d'anglesa-, aquest fou, de fet, el punt de partença del treball de llicenciatura que avui presentem.

I. ELI ARISTIDES I EL SEU TEMPS

1. Panoràmica històrica del s. II d.C.

La vida d'Eli Arístides coincideix amb el moment que ha estat valorat com el període àlgid de l'imperi romà, el segle dels Antonins, una època de pau i ordre, que determinen una generalitzada i relativa prosperitat. Tanmateix, els innegables signes exteriors de benestar no poden amagar els nombrosos problemes i dificultats que l'imperi va haver d'enfrontar, sense ésser capaç de resoldre de manera definitiva, i que a la fi seran causa important de la seva pròpia dissolució.

El fet que una història de Roma (1) intituli el capítol que parla del seu segle més gloriós "Equilibrio crepuscolare", sintetitza amb prou suficiència l'esperit del s. II d. C., en el que el temps de la conquesta ha passat i l'imperi ha de canalitzar la seva força cap a una estabilització del que ha aconseguit. La anexió de Dàcia, Armènia i Mesopotàmia, dutes a terme per l'emperador Trajà, foren empreses militars dignes de l'imperi, però que, si bé n'engrandeixen l'espai, li marquen uns límits màxims que no podran ésser franquejats en ulteriors iniciatives. Els successius viatges que Hadrià va iniciar per inspeccionar l'obra de fortificació de tot l'imperi, el limes romà, s'integren també dins la nova orientació política. Cal passar a una actitud defensiva per garantir la continuïtat de l'imperi, aconseguint, si més no, un equilibri i una estabilitat interns, car no ha estat possible, ni ho serà,

(1).- cf. Pavan, M.: Storia romana, Roma, 1969, p. 167.

vèncer alguns enemics bàrbars, que anys més tard, i essent cada vegada una amenaça més gran, a partir de la segona meitat del segle tornaran a posar en perill la seguretat de l'imperi, sobretot en els límits més conflictius, l'orient i les tribus germàniques.

Atents, per tant, als perills externs amb el reforçament de les fronteres que abracen ja tot el món habitat, l'οἰκουμένη els emperadors antonins aboquen llurs esforços a la consecució de la també necessària convivència pacífica interna.

Roma havia transformat la seva vella república en un imperi gràcies a l'existència de l'exèrcit i com a conseqüència d'un conflicte civil, que va implicar un canvi en l'estructura de l'Estat, en el que una única persona, l'emperador, esdevingué la màxima autoritat civil i militar, de manera que -malgrat la denominació imperator, terme assignat als cabdills militars i generals victoriosos, atorgada al nou cap de l'Estat, per la tradicional aversió romana al nom de rei, sinònim de tirà durant tota la república- la ciutat del Tíber, i amb ella tot el món, estaven, de fet, sota el ceptre d'un monarca absolut. Tanmateix a mesura que el règim imperial es consolidava i avançava la nova organització estatal per la superació de les dificultats que havien determinat la seva aparició, els emperadors, llevat de funestes excepcions, com foren Neró i Domicià, volien allunyar-se de la imatge del monarca hel·lenístic i oriental, assimilat a la figura del dèspota, i ésser considerats, en canvi, com els representants de les classes socials altes, que ocupaven la primera magistratura, sense perdre, però, el seu poder. Hi contribuïren també de manera positiva els corrents de pensament de més gran influència, sobretot l'estoïcisme, que presentava el poder com un do atorgat

al príncep que ho és només en funció de la seva superioritat moral, el millor i primer ciutadà, i que l'accepta com un servei a la comunitat i no per treure'n un benefici i plaer personals. També fou important el nou mètode de successió, l'adoptio, inaugurat per Nerva, i que, amb la renúncia al sistema hereditari, permetia als emperadors d'escollir com a successors els millors homes, la qual cosa, com assenyala Rostovtzeff (1), tingué bons resultats:

"Roma nunca había tenido una sucesión de gobernantes capaces, honestos, duros en el trabajo, patriotas y conscientes, como los que se sucedieron en el trono de los primeros setenta y cinco años del s. II. Los emperadores diferían en carácter, temperamento y origen, algunos pertenecían a la nobleza itálica, otros a la provincial, pero todos se guiaron por el mismo principio y pusieron en primer término su deber de trabajar por el estado y el Imperio, de actuar en provecho de todos sus súbditos".

Per tant, si l'exèrcit va ésser la clau de l'expansió i defensa de l'imperi, el desenvolupament de l'estructura administrativa, davant la qual es trobava l'emperador, li donà bona part del seu equilibri interior, motiu pel què tampoc és difícil de reconèixer en els emperadors il·lustrats una preocupació per la millora i reforma del bastiment administratiu de l'imperi, important per a la consecució de la seva cohesió interna.

El territori que abarcava l'imperi era immens i les diferències entre els seus pobles, sobretot entre orient i occident, més que visibles, de manera que, sobre una part de les terres conquerides, Roma duu a terme una important tasca, en entendre el tipus de vida urbà per regions abans quasi desèrti-

(1).- Rostovtzeff, M.: Roma. De los orígenes a la última crisis, Buenos Aires 1977, p. 183 (trad. cast.).

ques o organitzades sota una estructura tribal. La Mediterrània oriental, emperò, coneixia la societat civilitzada en els seus aspectes més amplis, cosa que havia estat possible, en gran manera, només gràcies a un marc polític determinat: la πόλις.

Roma va concebre la ciutat com la peça clau del seu sistema social i administratiu, per això, no només en va fundar en llocs on abans aquest sistema era desconegut i en va fer l'element fonamental de romanització, sinó que també va mantenir les que ja existien on no podia introduir res de nou.

Tanmateix aquesta difusió de la vida ciutadana presenta un doble aspecte en funció precisament dels dos mons diferents que Roma havia de reunir sota una mateixa estructura política: per a uns significava un avenç, era un important senyal de romanització i civilització, mentre que per als altres implicava una paralització de la vida política independent.

De la vella πόλις, ciutat-estat, que Roma mateixa va ésser en els seus orígens, va respectar el paper de ciutat de les distintes ciuitates que integraven l'imperi, però va assumir ella sola el paper d'Estat, en fer del món una única nació, amb una única ciutat central, una superestructura agregada a les altres comunitats. Una relativa autonomia municipal podia fer creure que l'imperi s'afaiçonava com una federació de ciutats amb la seva vida política independent, però difícilment hom podia trobar en aquella situació la vida de l'estat antic, en la mesura en què per sobre de la ciutat hi havia encara un govern central que regia els afers d'Estat, que abans eren els que en determinaren la grandesa, de manera que, com diu Toynbee:

"Una vez que las ciudades-estados quedaron reducidas a la condición de municipalidades con gobierno propio, en lugar de seguir siendo potencias independientes, soberanas e idolizadas, con derecho para hacer la guerra a sus vecinos, si así lo decidían, el precio de haberles extraído así los dientes fue arrebatárles también su encanto" (1).

Paral·lelament la creació d'alguns càrrecs com els curatores, inspectors permanents des de Trajà, o els legati iuridici, autèntics governants des de Marc-Aureli, feia que la intervenció de la màquina estatal en el govern local, dirigit no tant per magistrats com per funcionaris, fos cada vegada més efectiva. Les ciutats de l'imperi veien al s. II d.C. com la Pax Romana els havia retornat una seguretat, riquesa i prosperitat que havien perdut ha temps. Tenien els seus magistrats senats i assemblees locals, però les seves atribucions havien estat reduïdes per l'atenta vigilància dels procònsols i governadors.

Tanmateix, la comunitat no es devia sentir premuda per una força estrangera, car Roma estava lluny, a l'interior del país no hi havia tropes romanes i fora de la capital provincial, residència del governador, no hi havia agents del poder central. La vida pública i política local es desenvolupava com sempre, ja que a Roma li interessava no imposar-se per la força, ans regnar amb la justícia que pogués aconseguir

(1).- Toynbee, A.: La civilización helénica, Buenos Aires, 1960, p. 212 (trad. cast.). cf. Dió de Prusa, XXXI, 161, on diu als rodís que l' ἐπίδειξις τῆς ἀρετῆς dels avantpassats consistia ἐν τῷ προεστάναι τῶν ἄλλων, ἐν τῷ βοηθεῖν τοῖς ἀδικουμένοις, ἐν τῷ συμμάχους ἐκτάσθαι, πόλεις οἰκίζειν, νικᾶν πολεμοῦντας.

mantenint les llibertats allà on ja existien (1). Les magistratures romanes a mans de l'aristocràcia i de les classes econòmicament fortes, és a dir, de les élites locals, que consideraven un honor formar part del món romà i alhora permetien a l'imperi descarregar en elles algunes de les seves funcions. Roma necessitava atreure's les autoritats municipals i recolzar-se en elles per consolidar el seu règim, que els magistrats i magnats locals estaven disposats a emparar, servint de llaços d'unió entre els ciutadans i l'Estat.

Convergien, doncs, els interessos de l'Estat i els de les classes altes provincials en el manteniment d'aquella paròdia política: els uns per no imposar una dominació per la força, utilitzant els homes més influents, els altres col·laborant amb el poder establert per conservar la seva situació privilegiada.

En aquest sentit, amb la disminució de les seves atribucions, les ciutats vivien en una il·lusió de vida política, tot i que semblaven satisfetes de les prerrogatives i títols honorífics rebuts, que no eren, de fet, altra cosa que noms:

ἀν δὲ τὸ μὲν τῆς μετροπόλεως ὑμῖν ὄνομα ἐξαίρετον ἦ,
τὸ δὲ τῶν πρωτείων κοινὸν ἦ, τί κατὰ τοῦτο ἐλαττοῦσθε;
ἐγὼ μὲν γὰρ τολμήσαιμι ἂν εἰπεῖν ὅτι καὶ πάντων ἐκοσῆτε
τῶν ὀνομάτων, οὐδενὸς ἐξίστασθε πράγματος, (2)

(1).- cf. Festugière, A.J.: Libertad y civilización entre los griegos, Buenos Aires, 1972, p. 73, (trad. cast.).

(2).- cf. Dió de Prusa, XXXVIII, 39.

Però si il·lusió era el present, no menys il·lusió era sospirar per un passat irrecuperable i irrepetible. Lluny quedava ja el gran segle de l'hegemonia atenesa, de les puixances hel·lèniques o dels regnes hel·lenístics. La sort i el valor d'uns o la dissort i la flaqueza d'altres donaren al món una fesomia distinta, fruit de la pròpia evolució històrica. El mar de tots, dels fenicis i cartaginesos, dels grecs i dels egipcis, havia passat a ésser el Mare Nostrum, perquè totes les terres que l'envoltaven formaven part d'un sol i únic estat: Roma.

L'empresa d'unificació i d'universalitat, que atenyia la seva acmé al s. II d. C. no era nova, però sí la seva cristallització, de manera que els romans no eren tampoc els únics contra els qui els esperits nostàlgics de la vella llibertat podien dirigir les seves crítiques, car molt temps abans les ciutats gregues havien perdut ja la seva identitat. La presència incontenible dels bàrbars macedonis provocava indignació en el sentiment hel·lènic de Demòstenes, però el jove rei morí massa aviat. El camí, tanmateix, quedava ja marcat, les fronteres del món havien estat eixamplades i Roma més tard s'encarrega només de proseguir i de completar la seva obra.

D'altra banda, el benestar econòmic del s. II d. C. era solament prerrogativa de la mateixa minoria dirigent que gaudia també de la força política. La terra era propietat de l'aristocràcia imperial, de l'Estat, de l'emperador; els petits propietaris havien desaparegut i s'havia creat una població rural nombrosa, agobiada per grans dificultats i en situació desfavorable respecte a la urbana, que tampoc trobava en la ciutat satisfetes les seves necessitats i aspiracions (1). La indús-

(1).- Dió, Euhoic, 124 ss.

tria tampoc es desenvolupava sotmesa encara a un règim d'esclavitud que aturava també la tècnica i la investigació científica.

Tanmateix, contrastant amb aquestes dades, el segle dels Antonins representa arreu de l'imperi el triomf d'unes gents riques i acomodades, d'una plutocràcia provincial, d'una classe mitja, desenvolupada d'acord amb el creixement mateix de l'imperi, enriquida sobretot pel comerç i per les rendes de les seves propietats rurals. La política imperial protegia aquests homes, donant-los una gran influència en la vida municipal, els quals, d'altra banda, eren els únics capaços de resistir les quantioses despeses que els deures d'assistència a l'Estat amb béns propis exigien.

Però la mateixa tendència i voluntat de la monarquia il·lustrada per conservar els privilegis de les classes superiors els aboca a la fi a una situació difícil. Els serveis, responsabilitats, impostos extraordinaris, foren cada vegada més onerosos i no és difícil trobar persones hostils a ocupar els càrrecs que eren mitjà d'integració en el cursus honorum. En el moment que l'imperi es satura, queda bloquejada l'assimilació de nous elements per part de les classes engrandides amb l'evolució de l'imperi i cada vegada es fa més pregon la separació entre els membres de la societat.

Així doncs, la pau i prosperitat de l'imperi en el període de la monarquia antonina foren efectives només en aparença, car, per bé que els seus propis contemporanis el consideraren digne d'ésser anomenat "segle d'or", representa, com totes les èpoques que han merescut una denominació semblant, un moment culminant, al qual, tanmateix, no li mancaren tampoc els germens que havien d'originar la seva subsegüent decadència.

D'altra banda, el segle dels emperadors il·lustrats afavorí una floració cultural no a Itàlia pròpiament (1), car la política imperial no mimava ja de manera exclussiva el bressol de l'imperi, ans, gràcies, sens dubte, a la predisposició filhel·lènica dels Antonins, a la part oriental de l'imperi, de manera que, si genuinament romana és la factura política de l'imperi, com elogia Eli Arístides, essencialment hel·lènica és en aquest segle d'or la seva fesomia cultural, que dóna com a fruit més representatiu la Segona Sofística.

(1).- cf. Bayet, J.: Literatura latina, Barcelona, 1975 /2/, p. 440, (trad. cast.), on és assenyalada la coincidència del segle antoní amb una decadència de les lletres llatines.

2. La Segona Sofística: aspectes literaris i socials.

Segona Sofística és la denominació tradicional d'un moviment, literari en essència, que tingué el seu període més brillant en la segona meitat del s. II d. C. En efecte, parlem de denominació tradicional, perquè es tracta d'un nom forjat ja al començament del s. III d. C. per un representant del mateix moviment, literari només en essència, en la mesura en què l'activitat d'aquests nous sofistes no queda reduïda a l'àmbit estricte de la literatura, ans mitjançant o partint de principis estètics, té àmplia difusió per les seves concomitàncies socials.

Es Filòstrat qui, a la introducció de la Vida dels Sofistes, diu que els personatges inclosos en el seu llibre són les figures d'una sofística, que cal considerar no com
νέαν, ἀρχαία γάρ, δευτέραν δὲ μᾶλλον, (1)

Si Filòstrat parla de la sofística del seu temps, qualificant-la de "segona", és evident que pensa en una altra, per contraposició a la qual pot donar-li aquest nom.

Coneixem, en efecte, quan, on i en quines condicions aparegueren per primera vegada uns homes mereixedors de l'apellatiu "sofistes", mestres de saviesa, sense cap connotació pejorativa fins aleshores. El fet tingué lloc a l'Atenes del s. V a. C., és a dir, dins del marc socio-polític de la πόλις.

(1).- Filòstrat, V.S., I, 481.

Tanmateix és potser significatiu veure com els pri-
mers sofistes han estat estudiats sobretot des d'un punt de vis
ta filosòfic, mentre que l'interès pels neosofistes ha partit
fonamentalment dels estudiosos de la literatura. Els sofistes
de l'Atenes clàssica representen en la història de la filoso-
fia un allunyament de l'especulació sobre la φύσις que ha-
via estat l'objectiu de la investigació filosòfica, a favor
d'una orientació envers la vida humana. Aquesta reacció cap a
un humanisme fou solidària de l'aparició de la classe nova que
el representava, els sofistes, amb els que neix definitivament
quelcom tan important com l'educació en el sentit estricte del
terme, la paideia (1).

Els sofistes no formaren una escola filosòfica par-
ticular, ans la sofística constituïa, de fet, una professió,
ja que aquests homes, mestres ambulants, es presentaven a la
ciutat oferint als seus habitants uns coneixements de tipus
pràctic, orientats sobretot a atènyer l'èxit en l'activitat po-
lítica. En aquest sentit, la formació sofística havia de passar
necessàriament per la retòrica, és a dir, pel domini i coneixen-
ça de la tècnica de la paraula i del discurs, car per al ciuta-
dà, que podia participar en la vida política activa, no valia
tant la veritat absoluta del que deia, com la momentània força
persuasiva dels seus arguments. Aquest relativisme, que els
mestres d'ἀρετή política feren extensiu a tots els ordres, po-
dia fer trontollar els fonaments mateixos de la πόλις la qual
cosa fou la causa principal de l'atac de Plató i, en conseqüèn-
cia, de la valoració negativa, que sobre els sofistes i llurs

(1).- Jaeger, W.: Paideia, México 1978 /3/, p.263, (trad. cast.)

llurs activitats se'n derivà. Plató, a la capacitat de fasci-
nació de la retòrica, oposa la dialèctica, la pregunta-respos-
ta, com a camí per a assolir la veritat, de manera que la du-
ra disputa entre Plató i els seguidors de Gòrgias o Protàgoras
no és solament per aspectes formals, sinó perquè es tracta de
dues maneres de veure el món, de dos programes d'educació que
semblaven aleshores incompatibles, car l'un es basava en la fi
losofia, i, per tant, en la recerca de la veritat, mentre que
l'altre ho feia en la retòrica, és a dir, en la persuasió d'un
auditori. Tanmateix, malgrat l'atac de Plató, l'existència dels
sofistes va significar el triomf definitiu de la paraula en una
societat dirigida des de tots els punts de vista per mecanismes
orals i que havia reflectit ja aquest caràcter oral en la seva
pròpia literatura -poemes homèrics, inicis de la filosofia o
tragèdia. Aquest triomf, doncs, era la legitimació de la retò-
rica com a element fonamental de la vida cívica, de manera que
anys més tard és possible trobar ja els més il·lustres oradors
atenesos, i per tant, de l'antiguitat clàssica, figures com Isò-
crates, defensor des de la seva escola d'una educació que sig-
nifiqués sobretot domini de la paraula, o com Demòstenes, l'ac-
tividat política del qual no s'explica, si no és mitjançant la
seva força i capacitat oratòries.

Els sofistes de Filòstrat són presentats com una re-
surrecció de la primera sofística, però, malgrat els evidents
punts de contacte entre els uns i els altres, hi ha una dife-
rència de base important. Els vells sofistes tractaven de sot-
metre amb les armes de la dialèctica el món del coneixement i
de l'acció, mentre que els sofistes dels primers segles de l'im-
peri volien només dominar "la reina de l'educació, la retòrica",
essent, en conseqüència, els mestres del món hel·lènic i romà.

Hi ha, en fecte, importants coincidències, ja que tant els enemics de Plató com els seus homònims del s. II d. C. exerceixen de professors, cobrant pels seus serveis (1), i recorren les ciutats, fent una exhibició, una ἐπίδειξις, de la seva habilitat oratòria. Per tant, la Segona Sofística és, d'una banda, la culminació d'un procés que la vincula a la primera, i, d'una altra banda, tal com la defineix Bowersock (2), distingible i nova,

"not because it introduced a new type of person into literature and history, but rather because in the second century a type, long in existence, became so widely diffused and enjoyed such unprecedented authority".

Els sofistes, doncs, gràcies al triomf de la concepció pedagògica d'Isòcrates, és a dir, de la cultura oratòria sobre la cultura filosòfica de Plató, van deixar d'ésser un element pertorbador, esdevenint uns autèntics educadors.

Aquest canvi fou solidari d'un fet històric important: la decadència del sistema institucional de la πόλις. El desenvolupament tècnic de l'eloqüència havia estat motivat per la consolidació d'un règim polític concret, la democràcia. L'ànima de la vida pública era, sens dubte, l'oratòria, la qual, però, quan amb Alexandre, l'àgora fou reduïda al silenci es refugià en l'escola, on la retòrica envaï tots els aspectes de l'educació, esdevenint una disciplina cultural, objecte especí

(1).- cf. Diògenes Laerci IX 52, on s'explica que Protàgoras exigia deu mil dracmes, i Herodes Àtic, segons Filòstrat, V.S., I, 538, havia pagat a Polemó 150.000 dracmes.

(2).- Bowersock, G.W.: Greek Sophists in the Roman Empire, Oxford 1969, p. 10.

fic de l'ensenyament superior, difusora, en definitiva, de la paideia. Entre cultura i educació no existia una divisió dràstica, ans és l'ambigüitat mateixa del terme paideia entre els dos conceptes el que caracteritza la civilització hel·lenística i, més tard, romana, el programa ideal de la qual es basava en l'anomenada ἐγκύκλιος παιδεία cultura general, com tradueix Marrou (1), que, si bé podia incloure diverses tècniques, tenia com a disciplines fonamentals el conjunt de les set arts liberals que durant segles foren l'essència de l'educació occidental.

Així doncs, la cultura literària era la base de l'escola, tal com ho demostren els tres graus de l'educació retòrica, car el jove estudiant, després d'haver après a llegir i a escriure amb un γραμματιστής seguia l'ensenyament d'un γραμματικός centrat en l'estudi de la gramàtica i del que podriem anomenar crítica literària. En l'últim grau de formació passava a l'escola del ρήτωρ on aprenia teoria retòrica, que posava en pràctica mitjançant uns exercicis composts segons rígides regles. Després d'aquests exercicis o προγυμνάσματα l'alumne estava ja en condicions de realitzar un últim tipus d'exercici, la μελέτη en el que sobre un tema fictici havia de desenvolupar un discurs, com si fos davant d'un auditori. Aquests discursos plantejaven generalment situacions històriques, de manera que eren molt importants els coneixements d'història adquirits per l'alumne, per tal de treure'n

(1).- cf. Marrou, H.I.: Historia de la educación en la antigüedad, Buenos Aires, 1965, p. 217, (trad. cast.).

els arguments adients al seu discurs (1).

La μελέτη era, doncs, la darrera prova abans de la declamació pública i sovint és difícil intentar distingir entre exercici estrictament escolar i activitat literària, en la mesura en què la μελέτη esdevé vehicle fonamental de la creació retòrica literària. No és estrany tampoc que la literatura mantingués un caràcter netament escolar, quan la Segona Sofística, moviment oratori que domina la vida intel·lectual i artística, social i política de l'època, ha posat sota el seu domini tota la literatura sense distingir entre orador i escriptor (2).

L'orador escriptor del s. II d.C., que mitjançant l'educació havia rebut tot un patrimoni literari i cultural, quan fa literatura, no intenta reproduir una realitat, el caràcter d'alguna cosa o d'algú (3), sinó que l'objecte de la seva imitació és la literatura mateixa, car mima allò que ja ha estat imitat.

Aquesta μίμησις doctrina fonamental del moviment sofistic des d'un punt de vista estrictament literari,

(1).- El tema de les dotze μελέται conservades d'Arístides, per exemple, són diferents episodis de la guerra del Peloponès, o tracten els problemes d'aliances entre les distintes hegemonies gregues.

(2).- cf. Reardon B.P.: Courants littéraires grecs des IIe et IIIe siècles après J.C., Paris, 1971, p. 125. 107

(3).- cf. Aristòtil, Poètica, 1447e, que diu tant de l'epopeia i de la poesia tràgica, com de la comèdia i poesia ditiràmica que πᾶσαι τυγχάνουσιν οὔσαι μίμησεις τὸ σύνολον.

no és una còpia o un plagí, ans un cas particular de cultura, una referència més o menys directa al patrimoni literari, un

"point d'insertion dans la doctrine littéraire d'un ensemble d'aspirations plus vaste, celles de la culture, au sens où les modernes l'entendent, et cette culture passe fatalement dans les oeuvres littéraires" (1).

D'altra banda, la mimesi era possible, perquè es tractava d'una literatura escrita, plenament consolidada com a tal des de l'època hel·lenística. A l'època clàssica hom no pot parlar encara d'un sistema de composició escrita de la literatura, car l'oralitat no solament es troba a la base de la seva execució, sinó que també la composició es recolza sobre mecanismes orals. La prosa, i amb ella la utilització de l'escriptura en el procés de creació i composició literàries, apareix quan l'escriptor no es limita a desplegar una capacitat mnemotècnica, ans raona, argumenta i explica, com fan Tucídides, Plató o els metges del Corpus Hipocràtic. A la fi del s. VI a. C. comença a aparèixer l'escriptura al servei de la literatura i triomfa amb la prosa que domina definitivament el camp literari al s. IV a. C., quan l'autor, ja autèntic escriptor, s'ha convertit en un tècnic de la paraula, en oferir el seu producte, que gaudeix ja d'una realitat objectiva, a una societat, en la qual la literatura no roman vinculada al que havia estat el seu context tradicional, la festa cívica i religiosa, ni és solidària de l'ἀρετή d'una classe determinada, sinó que ha esdevingut una τέχνη al servei de qui vulgui o pugui pagar-la, com els sofistes que també pretenien posar la pa

(1).- Bompaire, J.: Lucien écrivain, Paris 1958, p. 93.

raula a disposició de la comunitat. D'altra banda, s'ha produït també un incipient desenvolupament de la tècnica de reproducció de les obres literàries -a partir de la segona meitat del s. V a. C. hi ha testimonis d'una certa comercialització dels llibres-, la qual cosa significarà que el coneixement de la literatura no serà ja un acte cívic per a l'home, en tant que πολίτης sinó privat, en tant que individu que pot llegir (1).

L'ensenyament es fa també mitjançant un llibre, sobretot quan en l'educació, com a part fonamental, hi entra la transmissió d'un patrimoni literari. En el context de la doctrina mimètica de la Segona Sofística la lectura és condició prèvia i indispensable per a la imitació. Tanmateix aquesta lectura implica un element crític, puix que no és solament una admiració global pel passat, ans només una mimesi d'uns autors considerats clàssics, dignes d'imitació, raó per la qual l'educador i l'alumne, després escriptor, tindran a l'abast tot un conjunt d'antologies i compilacions dels models imitables, iniciades ja amb els estudis filològics dels alexandrins (2).

La mimesi com a doctrina o la retòrica com a disciplina fonamental d'un sistema educatiu són convencions, gustos, que com a tals cal acceptar i analitzar. No han d'ésser necessàriament símptoma de decadència, per bé que no coincideixen amb les convencions i gustos d'altres èpoques.

(1).- La creació de biblioteques, privades o públiques, fou, sens dubte, important en la consolidació d'aquesta nova literatura escrita.

(2).- Pel que fa als oradors hi havia un cànon dels deu millors, entre ells Lisias, Isòcrates, Iseu, Demòstenes, Esquines, Hipèrides o Dinarc; cf. Ciceró, Brutus, 36.

La doctrina de la mimesi pot semblar a un observador modern un atemptat contra l'originalitat, que, de fet, en la literatura grega no constituïa un dogma -esplèndida mostra n'és, per exemple, la tragèdia, en realitat, variació sobre uns mateixos temes. La incompatibilitat originalitat-imitació es planteja en una literatura moderna, però no en la clàssica, car, citant les paraules de Bompaigne (1),

"entre une originalité que n'est pas un défi et une imitation que n'est pas servile la synthèse s'opère facilement au bénéfice de l'imitation".

La mimesi no era, doncs, esclavitud, ans després de saber què calia imitar i en quin moment, suposava un esforç d'assimilació i comprensió dels models antics, adaptant-los a la pròpia personalitat. La mimesi era, de fet, el mètode de preparació d'un escriptor, que havia d'emular els models proposats (2), però no tant en l'elecció del tema, com en la forma, en l'estil, és a dir, en la llengua i el vocabulari. L'escriptor, l'orador, no cercava el reconeixement del públic per la novetat mateixa del tema tractat - tot i que mai no oblidava, sens dubte com a captatio benevolentiae, destacar la παραδοξία, ἀτοπία, καινότης de la seva obra-, ans pel fet d'haver estat capaç de "dir millor", per bé que el tema ja fos conegut. Aquesta millora formal és contraposada a una indiferència temà

(1).- Bompaigne, J.: op. cit., p. 75.

(2).- Segons l'autor del: Περὶ ὕψους (XIII 2) un camí que mena a la sublimitat és ἡ τῶν ἐμπροσθεν μεγάλων συγγραφέων καὶ ποιητῶν μίμησις τε καὶ ζήλωσις.

tica, de manera que la literatura, ultra un possible contingut o significació, sembla, en general,

"une sorte de jeu supérieur, d'art pour l'art"(1).

Parlar, però, de models, de clàssics, dins de la paideia grega implicava remetre's a un escenari molt concret, que tenia uns límits cronològics clarament fixats. Era, en definitiva, tornar a l'Atenes del s. V a.C. i de les primeres generacions del s. IV a.C., quan la capital de l'Àtica podia vanagloriar-se d'ésser Ἑλλάδος παίδευσιν (2). Tanmateix, en els segles que separen l'Atenes de Pèricles i la Segona Sòfística el mapa geogràfic experimentà importants modificacions que cal arrelar, en un primer període, al mateix segle quart i, més tard, a la conquesta de Roma.

Com assenyalavem en un altre lloc, amb Alexandre l'àgora fou reduïda al silenci, perquè la conquesta macedònia suposa la fi del sistema democràtic, però ja abans des que la pèrdua de l'imperi exterior havia fet trontollar també l'ordre intern de la ciutat, aquest sistema estava en crisi, agreujant l'aïllament de l'individu respecte a la seva ciutat. Des d'un punt de vista social i polític la isonomia que havia estat la vella aspiració democràtica es diluirà a favor dels privilegis d'una "élite" amb avantatges tant polítics com culturals, causa d'una inestabilitat, que feia imparable l'ímpetu del jove macedoni, que havia de canviar l'aspecte del món.

(1).- Bompaire, J.: op. cit., p. 73.

(2).- Tucídides II, 41.

Atenes va deixar d'ésser "la ciutat" per a esdevenir "una ciutat" entre les moltes altres, que a partir d'aquell moment començaren a desenvolupar-se i a destacar, havent estat fins aleshores eclipsades per la metròpoli. Alexandria a Egipte, la rica Àsia Menor dels Atàlides amb Pèrgam, Efès i Esmirna, les pròsperes ciutats dels Seleúcides, així com Rodos o Delos dins de l'estricte àmbit geogràfic grec, havien d'ésser aviat rivals dignes de competir amb Atenes, la qual, perdut el seu domini polític, veia almenys com la seva paideia es difonia tant com s'eixamplaven els límits del món fins arribar a la creació d'un imperi, que havia d'unificar políticament l' οἰκουμένη i d'atènyer la seva plenitud, coincidint amb l'esplet del moviment sofístic.

Es evident que la bàrbara agressió macedònica, contra la que Demòstenes defenia el passat gloriós i la tradició política d'Atenes, feia irrepetibles les coordenades històriques que determinaren el desenvolupament de l'oratoria viva, la qual, però, convertida en retòrica, no mor de manera definitiva (1).

L'ampliació de fronteres i la transformació de la τέχνη de la paraula d'instrument polític en vehicle d'educació marca l'inici de la separació entre vida política i paideia, que no està ja al servei del ciutadà, concretament del

(1).- cf. Kennedy, G.: The art of persuasion in Greece, Princeton 1963, p. 9 i ss., on és feta la distinció entre oratoria per referir-se al discurs actualitzat i retòrica per indicar la sistematització en tractats i preceptives escolars de "the theory or technique of speaking".

ciudadà atenès, ans de l'home, d'aquest home que es considera ja κοσμοπολίτης.

Així doncs, Atenes pot exportar la seva escola i el seu programa educatiu, aïllat de la realitat política. Les ciutats importants del món hel·lenístic i, més tard de l'imperi romà, esdevenen centres difusors de la seva cultura, que alhora no serà impermeable al contacte amb els que havien estat considerats bàrbars, ans el procés d'òsmosi, com l'anomena Cantarella (1), serà fructífer pel nou alè que insufla a l'esperit grec.

El panorama cultural de l'època hel·lenística caracteritza també el període romà de la cultura grega, iniciat amb la submissió definitiva de Grècia al poder de Roma l'any 146 a.C., quan la ciutat de Corint és arrasada i la Lliga aquea vençuda. Aquesta data coincideix amb la fi de la tercera guerra púnica i la formació de la província africana després de la destrucció de Cartago, de manera que Roma ja té sòlidament assentats els fonaments del seu futur imperi. Amb Roma fou realitat el vell somni d'Alexandre (2): la unitat del món, que, malgrat la fragmentació política produïda per la mort del jove conqueridor, tanmateix, gaudia ja d'una unitat cultural, gràcies a la difusió i arrelament de la paideia grega. Aquesta prèvia unitat cultural fou aprofitada positivament per Roma per a la seva pròpia unificació política.

És per això que els centres hel·lenístics no

(1).- cf. Cantarella, R.: La literatura griega de época hel·lenística e imperial, Buenos Aires, 1972, p. 13 (trad.cast.).

(2).- cf. Plutarc, De fortuna Alexandri, 329 B.

s'estancaren, ans es desenvoluparen i evolucionaren, sobretot, quan l'imperi va arribar a una major estabilitat interna i externa, la traducció de la qual en l'àmbit de la cultura grega és la Segona Sofística, moviment, que, si bé l'hereta amb dignitat i esdevé, per tant, dipositari del vell esperit atenès que aquesta cultura comportava, tanmateix, des d'una altra perspectiva, il·lustra perfectament la situació geogràfica, que, com deiem abans, havien iniciat les conquestes d'Alexandre.

Si la Primera Sofística es desenvolupà a l'Atenes de Plató, entre els neosofistes de Filòstrat el percentatge de noms grecs continentals és molt baix enfront dels que procedeixen d'altres zones, especialment de l'Àsia Menor.

No voldriem reprendre amb aquesta pràctica distinció, estrictament geogràfica, "uno de esos magníficos debates que hacen época en la historia de la filología", com diu Marrou (1), la vella polèmica entre l'Asianisme i l'Aticisme de la Segona Sofística, de la qual, emperò, resulta gairebé impossible parlar-ne sense fer referència a aquests dos termes, que estimularen especialment l'erudició dels filòlegs alemanys dels darrers anys del segle passat.

La polèmica, en bona part, ha estat suscitada per l'actitud intransigent, sovint presa a priori, dels crítics, quan s'han plantejat el problema, disposats a trobar una realitat perfectament definida darrera dels dos vocables, quan pot-

(1).- Marrou, H.I., op. cit., p. 479.

ser Ciceró els va encunyar per a significar quelcom ben distint a dues escoles oratòries radicalment oposades. Hem vist com al costat d'Atenes sorgiren nous centres culturals d'influència no més petita, entre els que destacaven l'illa de Rodes, on el mateix Ciceró va estudiar, i les ciutats de la costa de l'Àsia Menor.

Quan Ciceró a la introducció del Brutus fa un resum de la història de l'art oratòria entre els grecs, diu clarament que al principi

hoc autem studium non erat commune Graeciae, sed proprium Athenarum (1).

A continuació explica com l'eloquència, quan hagué d'abandonar el Pireu, recorregué les illes i tota l'Àsia Menor, entrant amb contacte amb d'altres costums que modificaren

omnemque illam salubritatem Atticae dictio-
nis et quasi sanitatem,

i feren aparèixer els oradors asiàtics,

non contemnendi quidem nec celeritate nec
copia, sed parum pressi et nimis redundan-
tes (2).

Si hom vol vincular l'origen de la Segona Sofística amb el desenvolupament que tingué l'oratòria atenesa traslladada a terra asiàtica, com proposa Rohde (3), troba les paraules

(1).- Ciceró, Brutus, XIII, 49.

(2).- ibidem 51.

(3).- Rohde, E.: Der griechische Roman und seine Vorläufer,
Leipzig 1876, p. 310 i ss.

les de Ciceró confirmades per Filòstrat, que considera Esquines (1), desterrat d'Atenes, com el fundador de la Segona Sofística en el seu exili a Rodes i Cària, d'oratória ampulosa i d'estil feixuc, continuada per Hegèsias de Magnèsia i, a l'època imperial per Niquetes d'Esmirna (2).

D'altra banda, hem vist també com la literatura del moviment sofístic, no creativa, almenys en el sentit que pot entendre un lector modern, estava basada sobre la doctrina de la mimesi i que els únics models a imitar eren els grans oradors i escriptors de l'Atenes clàssica (3). En aquest sentit, Segona Sofística no seria altra cosa que un esforç, sovint portat a l'extrem -com ridiculitza Llucià (4)- per mantenir un estil digne dels millors models àtics, actitud que havia de portar necessàriament a un rebuig de totes aquelles formes que no estessin recolzades per l'autoritat i la tradició de l'oratória atenesa (5).

(1).- Filòstrat, V.S., I, 481 i 507.

(2).- ibidem 511.

(3).- cf. Adrados, F.R.: "Sobre el movimiento aticista", E.Clás., XIV, 61, 1970. pp. 433-451, que destaca el caràcter imitatiu de la literatura sofística tant en el contingut com en la forma, sense afirmar que tingui una manca absoluta de valor original.

(4).- Llucià, Rhet. praec., 16.

(5).- cf. Kaibel, G.: "Dionysos von Halicarnass und die Sophistik", Hermes, XX, 1895, pp. 497-513, que assenyala com a característica fonamental del moviment sofístic l'actitud aticista, ja que la Segona Sofística, mitjançant Dionís d'Halicarnàs, enllaçaria amb Isòcrates i tindria com a objectiu la difusió de la paideia.

Tanmateix Ciceró se n'adona ja de l'error que podia implicar un rigor aticista màxim, si hom el prenia com la transformació del discurs en una peça de museu, inintel·ligible, esquelètica i anodina, quan l'orador ha d'aconseguir

crebrae assensiones, multae admirationes, risus, cum velit, cum velit, fletus, ut qui haec procul videat, etiam si quid agatur nesciat, at placere (1),

per a poder considerar que parla a la manera àtica, com ha estat dit de Pèricles, Hipèrides, Esquines o Demòstenes. Però, si, en cas contrari, per aticisme hom entén un estil pobre, desgarnit i buit, llavors cal pensar que

non omnes, qui Attice, idem bene, sed ut omnes, qui bene, idem etiam Attice dicant (2).

No hi ha, doncs, motius per pensar, després de llegir aquests passatges de Ciceró, en una total incompatibilitat entre els continguts dels mots Aticisme i Asianisme, la qual cosa invita a cercar, com a més prudent, una solució intermèdia al problema -tal és l'opinió de Wilamowitz, seguida per Boulanger (3)-, que estigui entre les dues postures extremes, que fan de la Segona Sofística exclusivament o un fruit de les barroques tendències asiàtiques, o una reacció classicista, des d'un punt de vista estilístic, lèxic i gramatical, portada al límit pels sofistes que, com Eli Arístides, són anomenats

(1).- Ciceró, Brutus, LXXXIV, 290.

(2).- ibidem 291.

(3).- Boulanger, A.: Aelius Aristide, Paris 1923. Vegeu especialment les pàgines 60-73, on fa un resum de les distintes teories sobre els orígens i continguts de la Segona Sofística.

per Norden (1) "die strengen Archaisten".

La tesi de Wilamowitz (2) analitza la Segona Soffística no en termes de conflicte entre Asianisme i Aticisme, ans en termes d'evolució progressiva a partir d'unes formes clàssiques, fet que impossibilita parlar de de dos gèneres distints d'oratória, diferenciats de base, dels quals l'eloquència asiàtica fos "l'enfant terrible"(3).

Es tracta, per tant, d'un desenvolupament natural, que uneix la Segona Soffística amb la primera, però que ha anat absorbint les seves pròpies innovacions, sovint motivades per influències alienes a l'element estrictament literari del moviment. La Segona Soffística, doncs, remet a la Primera, però enmig d'elles s'han produït canvis importants: l'oratória ha estat desvinculada de la política, la retòrica ha triomfat en l'escola, han aparegut nous focus culturals, la κοινή s'ha superposat als distints dialectes, de manera que les manifestacions d'una i altra soffística han d'ésser, almenys en alguns aspectes, diferents.

Els termes Asianisme i Aticisme són pràctics, ja que

(1).- Norden, E.: Die antike Kunstprosa, Leipzig 1915-1918, I, p. 401.

(2).- Wilamowitz, U. von: "Asianismus und Atticismus", Hermes, XXXV, 1900, pp. 1-52.

(3).- Bompaigne, J.: op. cit., p. 119, considera que, si existeix un "tempérament asiatique", està també dins de la doctrina de la mimesi, car, ultra tenir uns clàssics particulars, per exemple, Hegèsias, recorre també als clàssics universals, ja que un únic amor pel patrimoni grec distingeix el caràcter panhel·lènic de la Soffística a una o altra costa del mar Egeu.

cada un d'ells és, aïlladament, prou expressiu, però l'un davant de l'altre perden part de llur significació, en la mesura que no és possible establir entre ells una oposició equipol·lent. L'Aticisme és evidentment un fenomen gramatical; és l'intent de millorar la llengua parlada, alliberant-la dels *κακὰ ζηλώματα*, intent noble i legítim, si busca només una correcció i elevació natural de la llengua, potenciades ambdues pels models clàssics, que hom ha llegit i après a l'escola, però servil i absurd, si tracta d'imposar, ressuscitant-la, la llengua del segle IV a. C., que sis segles més tard estaria massa allunyada de la llengua parlada i seria per a molts incomprendible, de manera que Reardon (1), per exemple, pensa en una

"étrange amabilité de la foule, que de se presser autour d'un rhéteur qui le tourne le dos. Les foules, même les foules grecques, ne fréquentent pas les spectacles où l'on ne parle pas leur langue".

L'Asianisme, en canvi, no és un fenomen gramatical a la inversa, ans el desenvolupament del component epidictic propi de l'oratoria des de sempre, però que va desplegar-se, quan el discurs perdé el seu contingut, conseqüència de la fractura del mòdul polític tradicional, la *πόλις*, justament també en el mateix moment que les ciutats de l'Àsia Menor començaren a destacar com a centres culturals d'importància. Ara no calia ja convèncer l'assemblea de frenar el creixent poder de Filip, calia només entretenir l'auditori.

(1).- Reardon, G.P.: op. cit., p. 93.

La Segona Sofística és, en bona part, l'espectacle del seu temps. No hem d'oblidar que la tragèdia havia mort també amb la πόλις i que els nous gèneres apareguts -alguns d'ells nascuts de les mateixes arrels que la sofística, l'escola-eren literatura sobre el paper, per a ésser llegida, la qual cosa no significa una difusió reduïda, però no poden aspirar al qualificatiu d'espectacle públic, com amb gran versemblança pot fer-ho la Segona Sofística.

El gènere nou per excel·lència és la novel·la, un gènere que gaudirà d'un públic ampli i divers, un gènere que vol distreure i servir a l'home d'antídot emocional contra tot allò que no troba, és a dir, contra la pèrdua de la seva pròpia identitat, en passar a formar part d'una comunitat massa extensa, els confins de la qual li són desconeguts. Però és so bretot el gènere del lector aïllat, espiritualment solitari i ociós, al qual arriba en forma de "llibre".

La Segona Sofística, en canvi, es situa, l'únic gènere de l'època que ho fa, en una doble actitud respecte al seu públic. És, sens dubte, impensable sense l'escriptura, pe rò, en tant que manifestació oratòria, la seva performance és oral, davant d'un públic, que assisteix al recital dels sofistes. L'orador abans, o fins i tot després de les sessions públiques -l'improvisació en termes absoluts difícilment existia, ja que l'orador havia estat format en uns esquemes retòrics tan rígids que podia ésser capaç de pronunciar un discurs sense haver-lo escrit abans- fixa mitjançant l'escriptura el discurs, com nosaltres el coneixem, segurament havent tingut cura de la correcció gramatical, estilística o lèxica. Ens manca, però, un altre component, impossible de materialitat

zar en l'escriptura, el qual determina bona part de l'èxit de l'orador, sobretot tenint en compte que el triomf havia d'aconseguir-lo no quan el públic lector hagués llegit els seus discursos, sinó al teatre, a l'àgora o a la sala de declamació. Es tracta del component escenogràfic, que devia ser molt important, tant des del punt de vista visual (gesticulacions, moviments) com auditiu (inflexió, cadència, modulació de la veu, que contribuïen a crear el pathos escaient al tema).

D'altra banda, els sofistes havien de vèncer amb les seves armes gran quantitat de rivals que pul·lulaven per les ciutats, especialment els filòsofs cínics i els predicadors cristians. Els primers amb un sarró a l'esquena recorrien les ciutats i pobles de l'imperi, aturant-se a les places i parlant a la gent de la buidor i vanitat del món, de la necessitat d'allunyar-se de les convencions de la vida social i de trencar els lligams que uneixen l'home a la seva comunitat, potenciant amb els seus discursos el desenvolupament d'un gènere en prosa, la diatriba (1). Ben lluny estaven els neosofistes de l'actitud anticultural dels filòsofs ambulants, ells, que contràriament als sofistes de la vella Atenes, aconseguiren un prestigi i reconeixement socials inimaginables al s. V-IV, car ara al s. II d.C. així com era difícil pensar en un $\pi\epsilon\pi\alpha\iota\delta\epsilon\upsilon\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$ -per exemple àdhuc un metge com Galè- desvinculat de la formació retòrica i literària, de la mateixa manera era difícil trobar un sofista allunyat de l'administració o de la vida pública -l'actitud d'Arístides és anormal en el seu temps.

(1).- cf. Miralles, C.: "Los cínicos, una contracultura", E.Clás., XIV, 61, 1970, pp. 377-378.

Els segons rivals dels sofistes, els predicadors cristians, havien de lluitar contra l'esgotament i decepció de la gent, oferint-los un missatge de salvació eterna, idea nova, de la que potser el públic de Pau a l'àgora d'Atenes se'n reia, però, si més no, se l'escoltaven com a un altre sofista, que és el que interessa per apropar la seva prèdica al moviment sofístic. Els predicadors cristians es presentaven, sense diferir en res, en quant a forma externa, dels altres sofistes, insertant la nova doctrina en les idees més arrelades de la tradició grega, ultra difondre el seu missatge en la llengua franca de l'imperi, el grec de la κοινή.

Així doncs, enfront dels "filosofi di strada", com els anomena Peretti (1), o dels predicadors cristians, els sofistes, "oradors de Concert", segons expressió de L. Radermacher (2), representen l'oficialitat, l'ordre establert. Són mestres i educadors, que es dediquen a un ensenyament centrat en la retòrica, però a més a més,

"coqueteen con la filosofía, dan "tours" de conferencias, tratan con los emperadores, están hinchados de vanidad y de disntinciones" (3).

Són, de fet, els dignes portantveus d'aquelles classes mitges, econòmicament fortes i culturalment cultiva-

(1).- Peretti, A.: Luciano, un intellettuale greco contro Roma, Firenze 1948, p. 58.

(2).- cf. Lesky, A.: Historia de la literatura griega, Madrid 1976, p:868 (trad. cast.).

(3).- Adrados, F.R.: op.cit., p:447.

des, que constituïen una élite en les ciutats imperials, i en tre les quals ells mateixos havien nascut. Eren la classe dirigent, minoritària, sens dubte, que havia instrumentalitzat al seu servei la paideia grega, però alhora la seva literatura tenia la possibilitat de recobrar, per primera vegada des de feia molt de temps, una certa dimensió popular, en la mesu ra en què la paraula tornava a ésser, si no ja l'únic, sí, al menys, un dels seus vehicles de difusió.

3. Eli Arístides: biografia i discursos.

Ultra les dades autobiogràfiques que ens ofereix Eli Arístides en la seva obra, sobretot als Discursos Sagrats, la informació més detallada que tenim sobre la seva vida ens ve fornida per Filòstrat (1), el qual en algunes de les seves notícies, recull el que ha conegut mitjançant un altre sofista, Damià d'Efès, deixeble d'Arístides a Esmirna, de qui ens manca qualsevol altre testimoni.

Filòstrat, com assenyala Behr (2), devia haver disposat encara d'un altre material biogràfic i literari sobre el nostre sofista, les Fontes, utilitzades també per l'autor dels Prolegomena al Panatenaic, les dades dels quals no són fidedignes, ja que, tal com ens han pervingut, serien obra de redacció tardana, possiblement del s. IX d.C., tot i que l'original de la part biogràfica fos atribuïble al rétor atenès del s. IV, Sopater.

D'altra banda, a la Suda, i per tant encara dos segles més tard, la informació que hi trobem té dos orígens, Filòstrat i un epítom del s. IX que remet a Hesiqui (s. VI), qui devia haver recollit algunes notes del primer text dels Prolegomena, alhora que potser va servir de font per a la redacció ulterior.

(1).- Filòstrat, V.S., I, 581-585.

(2).- Behr, C.A.: Aelius Aristides, Amsterdam, 1968, pp.142-7.

Publi Eli Arístides Teodor -aquest és el nom gravat al basament d'una estàtua que els alexandris li dedicaren (1)- nasqué a la regió de Mísia en una de les propietats familiars no lluny de la que més tard seria la ciutat d'Hadriani (2)

La data del seu naixement ha estat objecte de discussió, ja que Arístides ens en dóna una informació confusa i les altres fonts no són pas més explícites. Filòstrat diu només que va viure seixanta o setanta anys, i la Suda que va morir durant el regnat de l'emperador Còmode (180-192 d.C.). Tanmateix, dues són les dates que hom ha coincidit en donar al naixement d'Arístides, els anys 117 i 129 d.C., sobre la base de dades internes de la seva obra i d'altres de tipus històric, que sovint tampoc han estat fixades amb exactitud (3).

(1).- cf. Dittenberger, Or. Gr.I.S., II, 709.

(2).- Juntament amb Hadriània i Hadrianútera fou una de les tres principals ciutats en què va ésser dividida administrativament la regió després del viatge de l'emperador Hadrià l'any 123 d.C.

(3).- cf. Boulanger, A.: "Chronologie de la vie du rhéteur Aristide", R.Ph., XLVI, 1922, pp.26-55. L'autor fa un resum de les distintes posicions adoptades pels filòlegs. Partidaris de l'any 129 han estat Masson, Collectanea històrica ad Aristidis vitam, (1722), i W. Schmid, "Die Lebensgeschichte des Rhetors Aristides", Rh.M., XLVIII, 1893, 53-83. Defensors de la data més baixa han estat Letronne, Recueil des Inscriptions d'Egypte, 1848, I, p. 121, W. Waddington, "Chronologie de la vie du rhéteur Aristide", MAI, XXVI, 1867, pp. 203-268, i R. Egger, "Die Aemterlaufbahn des Nonius Macrinus", JOEAI, IX, 1906, pp. 71-76.

Boulanger analitza les referències de tipus astro-
lògic dels Discursos Sagrats i proposa el 10 de decembre de
l'any 117 com a única data, en la que s'acompliren les condi-
cions astrals revelades pel mateix Eli Aristides:

σχίζειν γὰρ αὐτὸν (Δία) μέσου τοῦ οὐρανοῦ μέσῃ τῇ μοῖραν
ἡνίκα ἐγιγνόμην, καὶ λέγουσι μέντοι οἱ ἀστρονόμοι Λέοντα
μὲν εἶναι τῇνικαῦτα ἐπὶ μέσοῦ τοῦ οὐρανοῦ, τὸν δὲ τοῦ
Διδὸς ἀστέρα ὑπὸ τῷ Λέοντι, ἐκ τετραγόνου πλευρᾶς Ἑρμῇ
δεξιόν, ἀμφοτέρους ἑφοῦς (1)

Behr, en canvi, situa aquest horòscop al 27 de ge-
ner de l'any 118, adduint com a prova altres dos llocs dels
Discursos Sagrats (2). Ell mateix, emperò, en un article poste-
rior a la publicació del seu llibre, substitueix aquesta data
per la del 26 de Novembre de l'any 117 (3).

Malgrat la diferència que pugui subsistir encara,
el fet important, a partir dels darrers intents de fixar el
naixement d'Aristides, és que hom accepta com a més versem-
blant i concordant amb la resta de la seva vida el manteniment
de la data més baixa.

(1).- L 58 K. Els discursos XLVII-LII corresponen en l'edició
de Keil als sis Ἱεροὺ Λόγοι, que citarem al llarg del
present treball, seguint aquesta numeració.

(2).- Behr, C. A.: op. cit., p.1. Els altres llocs adduïts
com a prova són XLVIII, 31; XLVIII, 16; L,
57-58 i LI, 20.

(3).- Behr, C. A.: "Aelius Aristides' birth date corrected
to November 26. 117 A.D.", A.J.Ph., 1969,
pp. 75-77.

Escassa és la informació sobre la seva família, ja que sabem només, d'acord amb les fonts que en parlen, el nom de son pare, εὐδαίμων, sacerdot possiblement de Zeus Olímpic, onerós càrrec, que evidencia fins a quin punt es tractava d'una família distingida, a la qual, com demostra el propi nòm del nostre sofista, havia estat atorgada la ciutadania romana(1). Arístides tampoc en parla, però fa reiterades referències al seus τροφεῖς Zòsim i Filomena, pels qui sent una gran estima.

Pel que fa a la seva educació, la benestant situació familiar li va permetre de rebre la que s'esqueia a un jove de la seva classe, dirigida sobretot a la carrera oratòria. Arístides ens recorda el nom del seu primer mestre, Epagatos, home supersticiós i místic, que influencià l'esperit del jove. Més tard visita l'escola d'Alexandre, un dels més reputats γραμματικῶν de la seva època, mestre també del futur emperador Marc-Aureli. L'acció d'Alexandre fou decisiva, car a ell deu gran part del seu coneixement i familiaritat amb l'antiguitat hel·lènica, de la seva erudició i gust per la llengua àtica. El pregon i sincer sentiment d'admiració i de respecte envers Alexandre, manifest al llarg de la seva vida, es va fer palès sobretot en l'elogi fúnebre que fou tramès per Arístides als conciutadans d'Alexandre amb motiu de la seva mort. (2)

(1).- Arístides i la seva família estigueren també molt vinculats a Cízic i Esmirna, ciutats de les quals foren potser ciutadans, car existia una tradició que feia Arístides, com Homer, fill d'Esmirna (cf. A.P., XVI, 320)

(2).- Ἐπὶ Ἀλεξάνδρῳ Ἐπιτάφιος (XXXII K).

Després de l'aprenentatge a l'escola del grammاتي-kós el darrer període de formació d'un orador consistia en escoltar les més destacades figures de l'oratòria del moment, entre les quals Aristides tingué oportunitat de seguir les declamacions de Polemó a Esmirna, d'Aristocles a Pèrgam i d'Herodes Àtic a Atenes.

L'educació d'Eli Aristides, per bé que enquadrada dins dels rígids marcs de la sofística, fou àmplia i pregona, de manera que, si hom pot blasmar-lo per manca d'originalitat o de creació davant d'un geni com Llucià, també és evident que va destacar entre els altres sofistes per la seriositat i extensió dels seus coneixements, com reconeix Filòstrat (1), en dir d'ell que era

καὶ τεχνικώτατος δὲ σοφιστῶν ὁ Ἀριστιίδης ἐγένετο καὶ πολὺς ἐν θεωρήμασι.

Com els altres sofistes Eli Aristides, acabada la seva formació, havia d'iniciar la carrera oratòria amb una sèrie de viatges per les ciutats més importants de l'imperi. Es dirigí en primer lloc a Egipte per a visitar Alexandria

ἡ δὲ σεμνὴ καὶ μεγάλη κατ'Αἴγυπτον Ἀλεξάνδρου πόλις (2) i (3).

com dirà als romans, i altres indrets d'interès, com les fonts del Nil, havent-se aturat abans a Cos, Cnido i Rodes. Ens és desconeguda l'activitat oratòria d'aquest primer viatge, les

(1).- Filòstrat, V.S., I, 585.

(2).- XXVI 95 K.

(3).- A partir d'ara i com que l'objecte principal d'aquest estudi és el discurs Εἰς Ῥώμην (XXVI K), cada vegada que en fem una cita, posarem entre barres només la referència al capítol.

impressions del qual recull anys després en el seu Αἰγύπτιος (XXXVI K).

Tornat a Esmirna i gaudint ja d'una certa reputació, es decidí a viatjar a Roma, capital política de l'imperi i ciutat obligada per a tots els qui desitgessin assegurar-se l'èxit i el triomf. Tanmateix les aspiracions d'Arístides no havien d'acomplir-se com la seva voluntat i ànim somiaven, car, ja a Egipte i després a Esmirna, abans de sortir cap a Roma, començà a sentir els primers símptomes d'una malaltia, en aparença provocada per un refredat agafat a Baris, de la qual pràcticament no es recuperaria.

En el segon dels Discursos Sagrats explica com va fer el viatge, per terra, i l'estat tan deplorable en que es trobava, que l'obligà a tornar a casa, sense veure realitzats els objectius que l'havien dut a Roma, car la seva delicada situació no li permetia de parlar en públic (1).

Els metges, primer a Roma i després a Esmirna, no foren capaços de diagnosticar amb exactitud la naturalesa de la malaltia, que presentava una simptomatologia complexa amb febre, dificultats respiratòries, vòmits i anorèxia, problemes intestinals, estat d'angoixa i molèsties generalitzades. La incapacitat dels metges per guarir-lo marcarà un canvi important en la seva vida, ja que cercà la salvació en l'ajut de la divinitat, i amb aquesta intenció anà al temple d'Asclepi de Pèrgam, que juntament amb Epidaure i Cos era un dels centres importants del culte d'aquest déu, que implicava la pràctica d'un tipus especial de medicina.(2)

(1).- cf. XLVIII 60-68 K.

(2).- En general sobre Asclepi, Edelstein, L.: Asclepius, New York 1975.

L'estada d'Arístides al temple, coneguda amb el nom de "càtedra", durà girebé dos anys (145-147), però ja mai va desvincular-se'n de manera definitiva. Aquest sojorn fou important no tant per la millora física que tot plegat no va aconseguir, com perquè a partir de llavors els vincles amb la divinitat són més estrets, ell mateix es considera un do d'Asclepi (1), i no viu més que per al déu, que passa a dirigir tota la seva existència i, per tant, també la seva carrera oratòria.

Als santuaris d'Asclepi el somni era el centre de la teràpia, car el sistema de curació raïa sobretot en la ἐγκοί-
μησις o incubatio, és a dir, en el fet de dormir dins del recinte sagrat, esperant una revelació divina sobre el tipus de remei a seguir, pràctica, que creava una relació molt estreta entre el déu i el malalt, ja que aquest tenia la seva confiança posada en les epifanies divines.

Els remeis en si no estaven gaire allunyats dels procediments de la medicina contemporània, que recorria també a cures de dieta, a la hidroteràpia, a l'administració de fàrmacs, als exercicis físics i àdhuc a la pràctica de la música o de la literatura com a mesura terapèutica (2).

Així les ordres de la divinitat només diferien dels remeis dels metges per la seva manca d'oportunitat en el moment que eren prescrites -per exemple, un bany a l'hivern en un riu gelat, o reptar a un gran esforç físic un pobre malalt com Eli Arístides, a qui Gil (3) caracteritza com:

(1).- Pel que fa al sobrenom Teodor, L 53-54 K i L 70 K.

(2).- Galè, VI 41 K.

(3).- Gil, L.: Therapeia, la medicina popular en el mundo clàssico, Madrid, 1969, p. 369.

"la antítesis misma del hombre robusto, a quien Asclepio obliga a realizar proezas natatorias que hubieran arre-
drado al deportista más curtido".

Tanmateix, l'anormalitat i aberració d'aquestes pràc-
tiques, indicades pel déu i difícils de justificar humanament,
són potser el que els donava un aspecte sobrenatural i tenia
per als homes que, com Eli Aristides, ultra el seu temperament
supersticiós i místic, esperaven d'elles la seva salvació, un
valor excepcional i un caràcter miraculós, tot i que per a no
saltres, com diu Boulanger (1),

"le seul miracle dont il se put se prévaloir, et il n'y
manqua pas, c'est d'avoir survécu à des semblables cures".

Paral·lelament a la relació amb la divinitat, el so
jorn al temple creava un cercle d'amistats entre els malalts,
homes, en genral, de posició social alta i prestigi reconegut,
que compartien uns interessos culturals semblants, fruit d'una
similar formació, els quals, i potser formant part de la matei-
xa teràpia, intercanviaven llurs inquietuts personals i expe-
riències viscudes (2).

Per tant, no menys que el déu, els seus companys de

(1).- Boulanger, A.: op. cit., p. 202.

(2).- Coenixem els noms d'alguns amics d'Aristides, entre els
quals hom pot trobar un famós jurista, Salvi Julià, un còn-
sol, T.Màxim, un estratega i conegut crític literari, Clau-
di Pardalas, o C. Rufinus, gran benefactor del temple i de
la ciutat.

D'altra banda, segons Filòstrat, també Polemó, V.S., I
535, i Hermòcrates, ibidem, II, 611, foren hostes del san-
tuari de Pèrgam.

cura exerciren una positiva influència sobre Arístides, en exhortar-lo també a la represa de l'activitat oratòria, si més no, d'acord amb el seu estat físic, davant d'una reduïda audiència, com la que ben favorable, podia trobar entre els hostes del santuari, tots plegats moguts per un idèntic sentiment religiós.

En resum, podem dir que Arístides surt del temple amb la certesa que la seva malaltia, en alguns moments més psíquica que somàtica, és el camí marcat per la providència divina per a ésser el millor orador, sense perdre, però, la consciència de que la seva malaltia i la seva delicada salut eren un obstacle per atènyer l'èxit desitjat (1).

Si altres notícies testimonien una unió entre el tractament d'un malalt i l'activitat literària, podem entendre que Eli Arístides, com a resultat d'una personal relació amb el déu modifica la concepció de la seva pròpia actuació professional, presa també amb finalitats terapèutiques, i llegir els Discursos Sagrats (2) a manera d'una desmesurada aretalogia com les que recollien els favors i beneficis dels déus, un autèntic monument dedicat a Asclepi, on no cal cercar una

(1).- En aquest sentit la seva exclamació:

· 'δέσποτα Ἀσκληπιέ, εἰ μὲν καὶ ὑπερέχω τε λόγοις καὶ πολλῷ ὑπερέχω, ἐμοὶ μὲν ὑγίειαν, τοῖς βασιάνοις δ'εἶναι ῥήγνυσθαι.' L 69.

(2).- Cal inscriure també els Ἱεροὶ Λόγοι dins del corrent de literatura pseudocientífica i supersticiosa, de notable èxit en aquell moment, representada, entre d'altres, per Artemidor de Daldis amb la seva obra Ὀνειροκριτικά, l'anònim Φυσιόλογος o els estudis fisiognomònics de Gal·lè i del mateix Polemó.

rífgida i lògica disposició cronològica dels fets, ans contem
plar-los com una obra impressionista entorn de la seva malal
tia i, per tant, de la seva vida.

D'altra banda, si hom intenta fer una divisió en la
biografia d'Arístides, atès el desenvolupament de la seva ma
laltia, en resulten tres períodes distingibles. El primer cal
situar-lo entre l'inici de la seva carrera amb el viatge a
Egipte i la cura al riu Isop, car al començament del quart
discurs sagrat (1) explica com al desè any de la malaltia una
visió li aconsella d'anar al mateix lloc on s'inicià el mal,
si vol recuperar la salut. Arístides, encoratjat per aquesta
il·lusió, s'adreça a Baris a la riba del riu Isop, per ba
nyar-s'hi, però, un cop allà, el déu substitueix el bany per
unes libacions al riu, purgues i vòmits.

El resultat del viatge fou una milloria general,
que li permeté de reprendre plenament l'activitat oratòria,
la qual durant els tretze anys en què gaudí d'una salut més
bona, arribà al seu punt àlgid, en la mesura en què les difi
cultats físiques no el constrenyien ja a una pràctica oratòria
reduïda, ans podia desplaçar-se i parlar davant d'auditoris
nombrosos, com ell mateix ens recorda:

τροφῇ δὲ πῶς ἤδη διωκεῖτο καὶ ἀγῶνας ἐντελεῖς ἡγωνιζόμεθα
οἴκοι τε κὰν τοῖς δημοσίοις, καὶ δὴ καὶ πόλεις εἰσῆλθομεν
ἡγουμένου τοῦ θεοῦ μετὰ τῆς ἀγαθῆς φήμης καὶ τύχης. (2).

(1).- L 1-7 K.

(2).- L 8 K.

Finalment la pesta de l'any 165 d.C. (1), localitzada a Babilònia i estesa arreu de l'imperi per les legions amb una gran mortaldat de la població, suposà per Arístides una important recaiguda i l'inici del darrer període de la seva vida, en el qual, llevat d'un curt espai de sis mesos, no va aconseguir refer-se'n. Curiosament l'any 165 coincidia amb la fi dels disset anys de protecció que li havien estat pronosticats per Asclepi i Apol.lo Clàrios a Esmirna, quan acomplia un ritual de purificació l'any 149 (2). Tanmateix, l'ajut d'Asclepi i d'Atenea el salvaren, en canviar la seva mort per la dels joves Hèrmies i Filomena, nets de la seva dida (3).

D'aquests tres períodes el segon, en bona part, ens és desconegut, car la història dels seus deu anys més gloriosos de viatges i declamacions a les ciutats més importants de l'imperi devia ser, sens dubte, el tema fonamental del sisè discurs sagrat que s'interromp a l'inici del viatge que l'any 155 el conduí a Grècia i després a Roma.

Coneixem, però, un episodi significatiu de la seva vida, que tingué lloc durant aquests anys. La reincorporació d'Arístides, més que a la retòrica com activitat literària, que de manera definitiva mai no va abandonar, a la vida pròpia del sofista en la seva dimensió, pública, social i política, va ser per a ell l'inici de successives tribulacions perso

(1).- cf. Llucià, Alex., 36, i Galè VII 279 K, i X 363 K.

(2).- cf. XLVIII 18 K. Pel que fa a l'epítet κλάριος atribuït a Apol.lo pel seu santuari de Colofó, al sud d'Esmirna, vegeu també Cal·límac, Ap., 70, Virgili, En., III 360 i Tàcit, An., II, 54.

(3).- cf. LI 25 K.

nals, alienes a la majoria dels seus col·legues, puix que va intentar en la mesura de les seves possibilitats evitar la responsabilitat de qualsevol càrrec públic, estretament vinculats aleshores a la fama, reputació i benestar habituals entre els sofistes (1).

Tanmateix, alguns emperadors atorgaren a determinats ciutadans, distingits com a benefactors de les ciutats o per les seves activitats cíviques, el privilegi de romandre exempts de serveis públics, λειτουργία, i d'obligacions tributàries, privilegi del qual hom no podia abusar, car hi havia, en realitat, una ruïnosa incompatibilitat entre l'honor d'immunitat i la prosperitat econòmica de les ciutats provincials (2).

Eli Arístides va tractar d'emparar-se en la seva condició d'orador important per a sostreure's a les obligacions que aquest fet mateix podia suposar-li. No fou, però, l'únic sofista amb problemes d'aquest tipus, la qual cosa demostra fins a quin punt sota un reconeixement de dignitat hi havia, sens dubte, una autèntica càrrega (3).

Els dos primers afers d'immunitat que va haver de resoldre s'iniciaren quan els ciutadans d'Esmirna, per distingir-lo amb un ofici públic, el proposaren com a ἀρχιερεύς i l'anomenaren ἐκλογεύς els anys 147 i 152 respectivament.

L'exercici de la ἱερωσύνην τὴν κοινὴν τῆς

(1).- Herodes Àtic fou cònsol l'any 142, Lol·lià d'Efès estratega a Atenes i Dionís de Milet σατράπης οὐκ ἀφανῶν ἑθνῶν. cf. Filòstrat, V.S., II, 547, I, 527 i 524.

(2).- cf. Bowersock, G.W.: op.cit., p. 31.

(3).- cf. Filòstrat, V.S., I, 490, on s'explica com també Favorí va rebutjar el càrrec d' ἀρχιερεύς.

Ἄσκιος era un càrrec molt honorable, car era la més elevada dignitat provincial a la que hom podia aspirar, però també molt costós, puix que suposava la presidència dels jocs públics de les distintes ciutats del districte, costejant-los amb recursos personals. Arístides tractà de dissuadir-los sota el pretext de la seva delicada salut, raó per la qual tampoc va acceptar ser sacerdot del nou temple d'Asclepi. Però, malgrat ell, els delegats d'Esmirna el votaren a l'assemblea, que tingué lloc a Frígia, i Arístides es veié obligat a apel·lar al governador, Glabri, qui rectificà el vot de l'assemblea (1).

Cinc anys més tard a l'assemblea de Filadèl·dia el legat del governador confirmà la segona proposta dels ciutadans d'Esmirna, decisió, que té com a conseqüència una nova apel·lació, però aquesta vegada al governador i també a Roma. El veredicté és revocat pel governador, Pol·lió, que, d'aquesta manera, resol favorablement per Arístides el cas, tal com el déu ho havia predit (2).

Tanmateix, aquesta situació no significava encara la immunitat definitiva. L'any següent els ciutadans d'Adriànútera inclouen el nom d'Arístides en la llista que presenten per a la designació d'irenarca, φύλαξ τῆς εἰρήνης (3). El nou governador no el coneixia personalment, però, informat de la seva creixent fama i bona posició econòmica, va escollir-lo amb preferència sobre els altres candidats. El sofista altra

(1).- cf. L 101-104 K.

(2).- cf. ibidem 91-98 K.

(3).- ibidem 72 K.

vegada fa ús del dret d'apel·lació i reb diverses cartes a favor seu, una del seu amic Cn. Avidi Heliodor, prefecte d'Egipte durant el vitage d'Arístides, i una altra, més important, del propi emperador, Antoni i del seu fill, Marc Aureli, que li atorguen la desitjada immunitat, cas que efectivament practiqui la retòrica. La condició de l'emperador s'acomplia en aquells moments i, per tant, el governador, malgrat ell, haurà de modificar el veredicta donat i concedir a Arístides la reclamada ἀτελεία per la seva superioritat retòrica, tot i que l'exhorta a fer-se càrrec de l'ofici de manera voluntària, car Arístides no podia, en realitat, ésser inclòs dins del nombre fixe de sofistes, que, segons l'edicta d'Antoni, podien gaudir d'immunitat en funció de llurs activitats, cas, que no era el d'Arístides, com sembla que ho demostren les paraules que atribueix al governador:

'οὐδεὶς, ἔφη, ζητεῖ περὶ τῶν λόγων· ἄλλ' ἕτερόν ἐστι πρῶτον Ἑλλήνων εἶναι καὶ ἄκρον ἐν λόγοις --οὕτω γὰρ ὠνόμασεν-- καὶ ἕτερον διατρίβειν ἐπὶ τούτῳ καὶ μαθητὰς ἔχειν'. (1)

Arístides, després d'aquest tercer problema, no es troba satisfet, puix que amb cada nou governador poden tornar a plantejar-se situacions similars. Aquest temor es confirma, quan el consell d'Esmirna, mentre intentava d'aconseguir una immunitat definitiva, l'anomena πρύτανις . El moment era

(1).- L 87 K.

més complicat, car havia de resoldre dos processos ensems. Tanmateix serà davant de l'assemblea provincial, reunida a Pèrgam, gràcies a la decisió del governador, Juli Quadratus, també orador i membre d'una distingida família de la ciutat, on obtindrà l'ambicionada i definitiva exempció d'obligacions civils, en haver estat capaç de parlar en defensa pròpia durant cinc clepsidres, no deixant cap dubte sobre el seu domini de l'art oratòria (1).

Tanmateix, el fet que Arístides defengués a ultrança la seva incapacitat, no sempre justificada, per fer-se càrrec dels oficis, que hom volia confira-li, no ha de significar una actitud de desinterès envers la seva ciutat, ans, al contrari, malgrat gaudir de fama i reconeixement arreu del món, se'n sent orgullós i digne representat.

La popularitat i bones relacions dels sofistes amb gent influent els feien idonis ambaixadors i portantveus de les aspiracions ciutadanes. Així doncs, Arístides va mantenir-se també en la línia d'altres sofistes i no va renunciar a assumir amb responsabilitat l'activitat diplomàtica que podia correspondre-li en funció d'una reputació i consideració indiscutibles a favor de la seva ciutat.

El prestigi assolit era ja una forma de retre servei a la ciutat, el nom de la qual anava vinculat al renom del sofista. En aquest sentit, Eli Arístides va seguir les petges del seus antecessors, homes com Niquetes, Polemó o Escopelià, que gràcies a la seva fama ben lluny havien estès la celebri-

(1).- L 88-94 K.

tat de la ciutat asiàtica (1).

Tot i que Arístides no pugui ésser considerat com un benefactor material de la ciutat d'Esmirna, com Herodes Atic per Atenes, un personla gest, acomplert gairebé a la fi de la seva vida, el posa per damunt dels seus col·legues i fa possible que Filòstrat li atorgui l'honrosa qualificació de "fundador d'Esmirna".

En efecte, pot anomenar-lo οἰκιστὴν τῆς Σμύρνης perquè gràcies a una carta (2), que pel seu compte trameté a l'emperador, la ciutat fou ràpidament reconstruïda amb l'ajut de Roma després del terratrèmol de l'any 178 d.C., desgràcia que li inspira, almenys, dues obres més (3), en les que celebra la reconstrucció de la ciutat i anuncia la seva nova glòria i prosperitat. La magnificència i bellesa d'Esmirna havien estat contades ja abans per Arístides en una altra obra (4), que adreçà a l'emperador Marc-Aureli, exhortant-lo a visitar la ciutat, tema que torna a reprendre més tard en la que fou la seva darrera obra com a orador oficial de la ciutat (5).

(1).- Juntament amb Pèrgam i Efès era una de les tres ciutats més importants de la província d'Àsia, de la qual, si Efès n'era la capital oficial, Esmirna podia gloriar-se d'ésser la capital intel·lectual, un dels centres difusors del moviment sofístic.

(2).- Ἐπιστολὴ περὶ Σμύρνης πρὸς τοὺς βασιλέας, XIX K.

(3).- Ἐπὶ Σμύρνη μονοψόα (XVIII K), Παλινψόα ἐπὶ Σμύρνη (XX K).

(4).- Σμυρναϊκὸς πολιτικός (XVII K).

(5).- Σμυρναϊκός (XXI K).

Un altre aspecte important en la vida d'un sofista era la seva activitat com a mestre de retòrica, sobre la qual, en el cas d'Arístides, la informació és pràcticament nul·la. Ell mateix no en fa referències massa explícites, tot i que una de les seves obres és un elogi fúnebre dedicat a un deixeble, Etoneu, jove d'una coneguda família de Cízic, per a qui té paraules d'admiració i emocionat record, com les dedicades al seu mestre Alexandre.

Filòstrat, quan parla d'altres sofistes, recorda sovint quins foren llurs mestres, entre els que hom troba sempre destacats els noms de Niquetes, Herodes, Favorí o Polemó, o el gran nombre de deixebles que atreien a la seva escola (1). Sobre Arístides, però, eludeix qualsevol notícia relativa a la seva tasca docent. Només trobem una que explica els honoraris, deu mil dracmes, que Damià d'Efès va pagar a Arístides i a Adrià de Tir, quan seguia les seves lectures a Esmirna (2). Tanmateix, aquesta dada sembla contradictòria amb el fet que Arístides es mostri satisfet de no haver-se dedicat a l'oratoria per diners (3).

Arístides, doncs, devia tenir, com tot orador de renom, els seus deixebles, fills, sens dubte, de les més distingides famílies, però tal vegada el seu magisteri, per causa de la seva malaltia, fou irregular en relació amb els altres oradors, d'on va néixer una tradició que el feia impopu-

(1).- cf. Filòstrat, V.S., I, 518.

(2).- ibidem II, 605.

(3).- cf. XXXIII 19 K.

lar mestre de retòrica i que recollí l'autor dels Prolegomena en el següent epigrama, que cita, però que no considera referit a Aristides:

χαίρειτ' Ἀριστείδου τοῦ ῥήτορος ἐπὶ τὰ μαθηταί
τέσσαρες οἱ τοῖχοι καὶ τρία κυψέλια (1)

Aquest possible fracàs docent no va impedir que l'antiguitat mateixa el reconegués com un dels millors oradors, en comparar-lo a Demòstenes i considerar-lo un autèntic model clàssic (2). Les lloances que a partir del s. III d.C. li són prodigades, resulten, potser, excessives, però poden servir per comprendre quina era la valoració i respecte que hom tenia per la retòrica, en la que la paideia trobava la seva més alta manifestació.

L'obra d'Aristides representa bé el s. II d.C. i l'entrega absoluta a la paideia juntament amb l'esforç per mantenir-la en el seu més alt nivell té a favor d'Aristides i dels seus contemporanis el mèrit, no petit, d'haver contribuït a prolongar la vida del món hel·lènic, car, emprant la imatge de Reardon (3), els homes del s. II d.C. són els colons que sembren i fan productiva la terra descoberta pels seus antecessors.

(1).- Prolegomena al Panatenaic, 741 D. Com l'autor dels Prolegomena, Wilamowitz accepta també que el díptic està dedicat a un altre orador posterior i desconegut (cf. Wilamowitz, U. von, "Der Rhetor Aristides", Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1925, p.347).

(2).- Libani al s. IV d.C. el pren per model indiscutible. Vegeu també A.P., XVI, 315.

(3).- cf. Reardon. B.P.: op. cit., p. 154.

Pel que fa a l'obra d'Arístides, cinquanta-cinc són els discursos que han arribat sota el seu nom, per bé que alguns d'ells presenten problemes d'atribució.

L'edició canònica ha estat la de Keil (1), però per als setze primers discursos, que havien de formar el primer volum d'aquesta edició, cal remetre's a la de Dindorf (2), que inclou cinquanta-quatre obres, car la *διάλεξις, Κατὰ τῶν ὀρχηστῶν* és coneguda només per una refutació de Libani (3).

Keil considera apòcrif el discurs XXX, *Ἀπελλὰ γενεθλιακός* de manera que en la seva edició són cinquanta tres les oracions atribuïdes a Arístides.

Per la seva part, Boulanger (4), i també Reardon (5), fixa en cinquanta-un el nombre de discursos, car no accepta la correcció de Keil respecte al discurs d'aniversari, però exclou els XXV i XXXV - *Ῥοδίακός* i *Εἰς βασιλέα* -, així com les Declamacions Leptinees, que constitueixen els dos darrers

(1).- Aelii Aristidis Smyrnaei quae supersunt omnia, edidit B. Keil, vol. II, Orationes XVII-LIII, Leipzig 1898.

(2).- Aristides ex recensione G. Dindorfii, 3 vol., Leipzig 1829.

(3).- cf. Croiset, Litt. Gr., V, p. 502, i Christ-Schmid, Gr. Litt., II, p. 570, que es manifesten partidaris de l'autoria d'Arístides, mentre que Boulanger recolza la hipòtesi que considera Llucià el seu autor.

(4).- Boulanger, A.: op. cit., p. 156-162.

(5).- Reardon, B. P.: op. cit., p. 125.

discursos de l'edició de Dindorf.

En quant a la classificació d'aquests cinquanta-un discursos Boulanger els presenta agrupats en cinc apartats diferents, en els que distingeix:

- I. Discursos Sagrats
- II. Obres polèmiques i de discussió
- III. Μελέται
- IV. Discursos poètics:
 - 1. Himnes
 - 2. Monòdies
 - 3. Panegírics pròxims als himnes
 - 4. Discursos privats (d'aniversari i fúnebres).
- V. Discursos polítics.

Reardon, en canvi, sense apartar-se fonamentalment de Boulanger pel que fa a l'atribució de les obres, presenta una classificació en set apartats, fets no tant pel contingut com per a esquematitzar l'evolució de la retòrica des de la seua funció original de

"dédiurge de la persuasion dans les cours jusqu'à la forme qu'elle revêt dans les hymnes d'Aristide" (2).

Agrupar els cinquanta-un discursos d'acord amb el següent esquema:

-
- (1).- Amb les μελέται són relacionades dues διαλέξεις la ja esmentada, de dubtosa atribució i el discurs XXIX K, Περὶ τοῦ μὴ δεῖν κομφοδεῖν.
 - (2).- Reardon, B.P.: op. cit., p. 126.

I. Μελέται

II. Λόγοι βουλευτικοί:

1. Περί ὁμονοίας
2. Περί Σμύρνης

III. Λόγοι ἐπιδικτικοί:

1. Ἐπιτάφιοι
2. Λόγος γενεθλιακός
3. Panegírics de ciutats

IV. Himnes

V. Obres teδriques

VI. Διάλεξις.

VII. Discursos Sagrats

Cal dir lògicament que tota classificació, aquestes dues o qualsevol altre possible, és feta sempre sota un criteri purament arbitrari, i que no té altra finalitat que facilitar la comprensió de l'obra estudiada, tot i que sovint és difícil demantenir, quan hom procedeix a fer-ne l'anàlisi.

Així, per exemple, Boulanger inclou el discurs intitulat Ἰσθμικὸς εἰς Ποσειδῶνα (XLVI K) entre els himnes als déus, mentre que després l'integra dins dels discursos polítics per considerar-lo, de fet, un panegíric de la ciutat de Corint, paral·lel, per exemple, al de Cízic, o distingeix entre discursos privats i monòdies, per analitzar-les després juntament amb una part d'aquells dins del capítol de discursos fúnebres.

Reardon, si més no, reconeix la comoditat d'una classificació, alhora que també en veu les limitacions, car molts dels discursos, per exemple, podrien ésser considerats com a un gran més alt de desenvolupament dels exercicis escolars o προγυμνάσματα que serviren de base tant per als dis

cursos d'aparat, com per als deliberatius, que en perdre el seu contingut real, esdevenen també una forma de discurs d'aparat.

Per tant, comparant les dues anteriors classificacions, proposem una ordenació més concentrada dels discursos en quatre apartats principals, per tal de destacar el lloc central que tant en l'obra d'Arístides, com, en general, en l'oratorària contemporània, ocupava el discurs d'aparat, del qual caldria fer encara, en el cas d'Arístides, una subdivisió en tres apartats d'acord amb el contingut dels discursos:

I. Μελέται

II. Obres teòriques

III. Discursos Sagrats

IV. Λόγοι ἐπιδελκτικοί

1. Discursos d'elogi:

1.1. Discursos fúnebres: epitafis i monòdies

1.2. Himnes

1.3. Panegírics

1.4. Discurs d'aniversari

2. Discursos polítics:

2.1. Sèrie d'Esmirna

2.2. Sobre la concòrdia

3. Discursos morals: Διάλεξις

Reardon considera que el discurs d'aparat està constituït fonamentalment per l'elogi i l'epitafi, distinció, que presuposa només una diferència de contingut, ja que, des d'un punt de vista formal, l'epitafi, malgrat la seva tradició dins de la literatura grega, no és altra cosa que un tipus de discurs encomiàstic. Segons Menandre (1) en el discurs fúnebre és

(1).- Rhetores Graeci, III, p. 434, Spengel.

possible de distingir entre epitafi pròpiament i una varietat més lliure, la monòdia, representada en l'obra d'Arístides per dos discursos (1), en els que evoca una desgràcia pública, com si plorés la mort d'un ésser humà.

Dins dels discursos d'elogi incloem també els himnes, car, mancats de l'estructura mètrica tradicional, són no més un tipus d'encomi en prosa, dedicats a una divinitat o al seu culte. En aquest sentit, el Πανηγυρικὸς ἐπὶ τῷ ὕδατι τῷ ἐν Περγάμῳ (LIII K) i l' Εἰς τὸ φρέαρ τὸ ἐν Ἀσκληπίου (XXXIX K) han d'ésser associats a l'himne dedicat al déu Asclepi (XLII K). També el discurs al mar Egeu (XLIV K) és un autèntic himne, car el mar és lloat talment com si fos un déu, i és una de les obres que, segons Boulanger, justifica la pretensió de rivalitzar amb la poesia.

Els discursos polítics poden ésser agrupats en dues sèries, la d'Esmirna, que presenta Arístides com ambaixador i potantveu de la ciutat, i la de la concòrdia que el vincula al paper de consellers polítics que sovint s'esqueia també als sofistes, ja que aquest mateix tema fou tractat per Dió en distintes oracions (2) i també Polemó, segons Filòstrat (3) va apaivagar la discòrdia entre els ciutadans d'Esmirna.

Pel que fa a l'única διὰλεξις que tenim d'Arístides, situada per Reardon en un apartat especial i relacionada per Boulanger amb els exercicis d'escola, posa de manifest la

(1).- Ἐπὶ Σμύρῃ μονοδία (XVIII K) i Ἐλευσίνιοις (XXII K)

(2).- cf. XXXVIII, XXXIX, XLI i XL.

(3).- Filòstrat, V.S., I, 540.

impossibilitat d'establir amb límits precisos la frontera entre un tipus o altre de discurs. Boulanger (1), per la seva part, considera que el contingut d'aquesta dissertació és un lloc comú de moral, sovint tractat per altres sofistes, però que la personal actitud d'Arístides en el seu desenvolupament és l'única requisitòria contra el teatre llegada per l'antiguitat pagana, relacionable amb els arguments dels moralistes cristians. Si és possible establir aquesta relació, potser més que amb les μελέται caracteritzades per la seva manca d'actualitat, caldria considerar aquesta διδάξεις ultra el sue contingut moral, com un autèntic discurs i, per tant, dins del marc més ampli del discurs d'aparat, que, com ja hem assenyalat, inclou pràcticament totes les manifestacions oratòries de l'època.

Resta encara una darrera obra d'Arístides, intitulada Αἰγύπτιος (XXXVI K), que apareix sempre al marge de les classificacions, ja que no és pròpiament ni un discurs ni un exercici d'escola, ans un tractat pseudocientífic i geogràfic, que dedica especial atenció a les crescudes del Nil.

(1).- Boulanger, A.: op. cit., p. 294

II. EL DISCURS A ROMA D'ELI ARISTIDES

1. Cronologia i caracterització.

En abordar l'estudi del discurs A Roma, el primer problema que se'ns planteja és la seva data, car les diferències cronològiques que veiem, en parlar del naixement d'Arístides, tornen a aparèixer en aquest discurs, pronunciat a la capital de l'imperi, on va anar, almenys, en dues ocasions, però els dos viatges foren molt diferents, no tant en la seva finalitat, com en les circumstàncies personals en què els realitzà, l'un en pèssimes condicions de salut, l'altre en el zenit de la seva carrera. Del primer viatge i estada a Roma trobem referències en els Discursos Sagrats (1), mentre que solament sabem que va anar a Roma en una altra ocasió, després d'haver visitat Atenes i Epidaure (2).

D'altra banda, el discurs no efereix cap dada que permeti d'establir amb seguretat en quin moment fou pronunciat, però no han estat deixades de costat les referències internes que puguin contribuir a fixar una data. Així, Boulanger (3), seguit per la majoria dels filòlegs, afirma que fou pronunciat l'any 144 d.C. durant el primer dels viatges, car el seu mestre, Alexandre, que aleshores es trobava a Roma,

(1).- cf. XLVIII 60-69 K i L 31 K.

(2).- cf. LI 3 K.

(3).- cf. Boulanger, A.: op. cit., p. 124-127. Pel que fa a les referències a Egipte i a Asclepi, vegeu XXVI 26, 86, 95, 100, 105 K.

l'hauria recomanat, perquè pogués declamar davant la cort imperial. Per altra part, els reiterats esments d'Egipte indiquen que el record d'un recent viatge al país del Nil era encara viu en ell, i l'escassa atenció a Asclepi provaria que és una obra anterior al sojorn al temple de Pèrgam. Oliver (1), en canvi, rectificant el càlcul de Boulanger, proposa la primavera de l'any 143 d.C., car considera que Arístides, en reconèixer que durant el primer any de malaltia no va dedicar-se a la retòrica, quan parla dels seus deu anys de patiments (2), no els pot comptar des d'abans d'anar a Roma, ans des del seu retorn a Esmirna a la fi justament del 143.

És obvi que Arístides parla d'Alexandria varies vegades i que Asclepi no ocupa una posició especial entre els altres déus, però és evident també que oblida aquest discurs en els Discursos Sagrats -en cas que realment hagi estat pronunciat durant el primer viatge-, mentre que sí explica com a Roma Apol·lo va exhortar-lo a compondre un pean per als ludi Apollinares, celebrats durant la seva estada a la ciutat (3).

(1).- cf. Oliver, J.H.: "The ruling power: a study of the Roman Empire in the second century after Christ through the Roman Oration of Aelius Aristides", TAPhS, 43, 4, 1953, p. 886.

(2).- cf. L 1 K. El desè any de la malaltia s'acomplí a la fi del 152 amb la cura al riu Isop.

(3).- cf. L 31 K. Els ludi Apollinares eren celebrats anualment entre el 6 i el 12 de juliol.

El discurs A Roma,

"the greatest literary expression of what the Golden Age could mean to the world of Hadrian and the Antonines" (1),

devia tenir per força una gran ressonància i sembla difícil de creure que un home, no exactament modest com Eli Arístides, pogués passar per alt un èxit tan important a l'hora de recopilar les seves experiències.

Si ens situem, en canvi, a l'any 155 d.C., com proposa Behr (2), ens trobem en el període de més bona salut i fama d'Arístides, quan justament les referències a la protecció del déu són més escasses i mai no parla de l'evolució de la seva malaltia, dades ambdues confirmades pel discurs que ens ocupa. Així doncs, pronunciat l'any 155 d.C., potser no és una obra de joventut,

"la première en date des manifestations de loyalisme que le sophiste prodigua pendant toute sa carrière" (3),

però, ultra la seva significació intrínseca, assoleix una dimensió especial en relació amb l'altre discurs important d'aquest viatge, el Panatenaic, presentat a Atenes, el qual, malgrat ésser un recull de tots els llocs comuns acumulats per la tradició retòrica i literària sobre la capital de

(1).- Oliver, J.H.: op. cit., p. 887.

(2).- cf. Behr, C.A.: op. cit., p. 87. També Peretti, A.: op. cit., p. 80, parla d'aquesta data, car considera que la resposta polèmica al discurs d'Arístides és el Nigrinus de Llucià.

(3).- Boulanger, A.: op. cit., p.348.

l'Àtica, sembla el contrapunt del discurs A Roma, elogi de la prosperitat material del present enfront de l'exaltació del gloriós passat atenès.

Davant d'un discurs com el d'Eli Arístides hom pot comprendre quina era la tècnica de la literatura sofística, sobretot d'un dels seus gèneres més característics, el discurs d'aparat. Cites literals, comentaris, glosses o parafrasis d'autors que van des d'Homer o Hesíode fins a Eurípi-des o Isòcrates, passant per Herodot, Tucídides, Plató o Demòstenes, no hi manquen, com no podia ésser d'altra manera en l'obra d'un home que bé ha après a l'escola tots els mecanismes oratoris que la retòrica oferia i exigia. Però, tot i que cal inserir el discurs A Roma en la tradició de l'ἐπαι-
νος τῆς πόλεως i, per tant, no afllar-lo d'altres peces retòriques d'Arístides, com son el Panatenaic o el Panegíric al temple de Círic, immediatament la seva lectura ens suggereix quelcom diferent. És, sens dubte, l'elogi d'una ciutat, que, tanmateix, no és objecte d'encomi per una magnífica posició geogràfica, per la noble nisaga del seus fundadors i habitants, per la bellesa dels seus monuments o pels seus fets històrics i nobles gestes militars -per esmentar només alguns dels τόποι que els manuals a l'ús demanaven (1), dignament desenvolupats per Arístides en d'altres discursos-, ans perquè, com a capital del món, simbolitza l'Imperi romà, autèn-

(1).- cf. Rhetores Graeci, III, p. 346, Spengel.

tic destinatari de l'apologia d'Arístides. El fet que el discurs A Roma no tingui l'estructura, que podriem dir habitual, d'altres obres del seu gènere, és un indicatiu per pensar que Arístides, ultra exhibir una bona qualitat oratòria, vol vestir de retòrica quelcom aliè a bona part dels discursos contemporanis, això és, un contingut específic, viu, el testimoni sincer, personal, si es vol, però testimoni a la fi, d'un moment històric concret, el s. II d.C.

Després d'una lectura atenta del discurs, voldriem sintetitzar el seu argument bàsic, dient que per Arístides el mèrit dels romans és haver aconseguit un imperi gràcies a llur capacitat de descobrir i perfeccionar el que sempre havia mancat a d'altres, és a dir, el coneixement i l'experiència de l'art de governar, progrés que fa possible no solament la consecució d'un gran imperi, com és el de Roma, sinó quelcom més important encara, el seu manteniment, car,

διὰ μὲν τὸ τῆς ἀρχῆς μέγεθος καὶ ἡ ἐμπειρία ἀναγκαίως περιεγένετο, διὰ δ' αὖ τὸ ἀρχειν εἰδέναι διαίως ἅμα καὶ εἰκότως ἡὔξησεν ἡ ἀρχή. /58/

Aquesta és, doncs, la tesi sobre la qual Arístides basa el discurs potser més famós del seu repertori, tesi que, en els en els seus punts fonamentals, nosaltres mirarem d'anàlitzar.

2. Anàlisi.

El discurs objecte del nostre estudi, el XXVI de l'edició de Keil, l'hem dividit per a la seva anàlisi en sis apartats generals encapçalats pels següents epígrafs:

I. Proemi	(1-5)
II. Caracterització de la ciutat	(6-13)
III. Comparacions	(14-70)
IV. Genuïnes troballes de Roma	(71-91)
V. <u>Pax Romana</u>	(92-107)
VI. Epíleg	(108-109)

El cos del discurs està constituït pels apartats tercer, quart i cinquè, dels quals el quart, dedicat a la milícia i constitució romanes, és, de fet, l'ampliació concentrada sobre aquests dos temes, de no poques idees apuntades ja a l'apartat tercer, on caracteritza genèricament Roma com a inventora i perfeccionadora de l'art de governar -paràgrafs 58 i 70- en contraposició als imperis i hegemonies anteriors. Així doncs, pel tractament específic i per la importància que dóna Arístides al tema de l'exèrcit i de la constitució, les grans institucions romanes, hem cregut adient d'aïllar-los en un apartat especial, car són, sens dubte, els mitjans que han fet possible la realitat de la Pax Romana amb els beneficis i guanys que comporta i que conformen el darrer punt important del discurs.

2.1: Roma o l'art de governar.

El discurs comença amb un proemi, en el que, com s'esqueia a qualsevol panegíric, és destacada la incapacitat de l'orador de fer justícia amb les seves paraules a l'objecte de la seva lloança. Ens explica també per quins motius inicia l'àrdua empresa de celebrar una ciutat com Roma: el compliment d'un vot fet al començament del seu viatge (1). Si pensem que arriba a Roma, havent visitat Atenes i Epidaure, en aquest mateix viatge acomplí també un altre vot, fet potser temps abans durant una perillosa navegació, car s'havia aturat també a Delos, on declamà l'himne intítulat Al mar Egeu (XLIV K). És per això que hom ha posat en relació el discurs A Roma amb els himnes (2), vist que, ultrà una aparent similitud entre el títol d'aquest encomi, Εἰς Ῥώμην i el d'alguns himnes, Εἰς Δία o Εἰς Σαράπιν el seu contingut podria ésser analitzat d'acord amb els elements que formen part de

(1).- En realitat, hagués estat fet o no el vot, era una bona ficció retòrica, car, presentat el discurs com un deure de pietat, la responsabilitat no era de l'orador, si la seva obra no agradava al públic.

(2).- cf. Ratti, E.: "Impero romano e armonia dell'universo. Nella practica retorica e nella concezione religiosa di Elio Aristide", MIL, XXXI, 4, 1970, p. 321.

Vegeu també Oliver, J.H.: op. cit., p. 877, que vincula els discurs per alguns dels termes emprants en el seu proemi a les antigues cosmogonies.

l'elogi de la divinitat, això és: maiestas, uis, inuenta i utilitas (1). Tanmateix, no és estrany reconèixer aquests elements en el discurs, puix que l'elogi d'una ciutat, d'un déu, d'una persona, viva o morta, són, en realitat, diverses manifestacions del discurs d'aparat i, per tant, podem pensar que la separació teòrica entre un tipus de discurs o un altre no es compleix sempre en la pràctica. Així, en el discurs d'Arístides hom pot trobar també d'altres components, que d'acord amb els manuals serien propis, per exemple, del λόγος βασιλικός.

Eclipsada la força de les paraules per l'espectacle que contemplen els seus ulls, Arístides renuncia a fer una descripció, una ἐκφρασις, de la ciutat, temorós d'oblidar quelcom del que veu, i es limita a descriure-la en els seus trets generals, caracteritzant-la com a centre de tot el tràfec marítim i terrestre,

τὸ κοινὸν ἀνθρώπων ἐμπόριον /7/

que estén els seus límits fins als confins mateixos de la terra, de manera que, vistes les proporcions i naturalesa de la ciutat, hom ja no pot estranyar-se si tota la terra és dirigida per ella.

Arístides utilitza aquests paràgrafs d'introducció per situar el seu tema, la qual cosa aconsegueix amb la identificació ciutat-imperi (2). En efecte, sobre la base de la relativa ambigüitat que s'estableix, en intentar elogiar una ciutat que ha esdevingut un imperi i un imperi que està repre

(1).- cf. Quintilià, Inst. Orat., III, 3, 7-9.

(2).- cf. XXVI 13 K.

sentat per una ciutat, comença el capítol de les comparacions, que donen més relleu encara als aspectes positius del que vol enaltir. Roma és ἀρχή i πόλις i la comparació és feta a tots dos nivells, primer amb els imperis anteriors, després amb les altres ciutats que han exercit en el passat una hegemonia.

Per bé que Arístides en cap moment del discurs parla de la història de Roma -diu només que els romans han estat sempre lliures i que tothom els ha conegut sempre com a governants (1)-, tanmateix, en aquest apartat de les comparacions, trobem justament alguns paral·lels en les obres d'història, per exemple, en Polibi, d'època republicana, en Dionís d'Halicarnàs o Diodor de Sicília, coetanis d'August, o en Apià, contemporani d'Arístides. Dels imperis precedents Arístides, com Polibi, tria el dels perses i macedonis; dels assiris i medes, als quals Apià i Dionís sí que es refereixen, diu només que van ser més insignificants, φαυλότερας /15/, que l'imperi persa. Pel que fa a les hegemonies gregues, en canvi, s'acosta més als dos darrers historiadors esmentats, car parla d'Atenes, Esparta i Tebes, mentre que Polibi ho fa solament dels lacedemonis. Per altra part, la comparació dels historiadors té dos punts principals, l'extensió de les fronteres i la durada dels respectius poders. Arístides, però, basa la seva en la dimensió dels límits i, molt especialment, en l'organització del poder assolit.

Pel que fa a l'extensió de les fronteres, ni l'impe

(1).- ὑμᾶς δὲ ἐκ τοσούτου πάντες ἴσασιν, ἐξ ὅτου περ ἴσασιν, ἄρχοντας /91/

ri del Gran Rei ni el d'Alexandre són comparables al de Roma, car el primer

οὐκ εἰς δίσκου φορᾶν λελείπται τῆς ὑμετέρας ἀρχῆς
ἢ ὅσον τόξευμα ἐξικνεῖται, ἀλλὰ τῷ ἡμίσει παντὶ
τῆς οἰκουμένης καὶ πρὸς <γ'> αὐτῷ τῇ θαλάττῃ /16/

i el segon, tot i ésser el més gran imperi abans del romà, de fet, no va existir com a tal imperi, puix que, mort Alexandre a la fi de la conquesta, tot seguit fou dividit de bell nou (1).

D'altra banda, les δυνάμεις gregues s'esforçaren endebades per un petit poder, que consistia solament en el do mini de la mar, dins d'un espai molt reduït, car la força dels atenesos i lacedemonis era

πλεῖν τὴν θάλατταν καὶ τῶν Κυκλάδων ἄρχειν καὶ τὰ
ἐπὶ Θράκης ἔχειν καὶ Πύλας καὶ Ἑλλήσποντον καὶ Κο-
ρυφάσιον /43/

Els límits de Roma són, en canvi, immesurables, fins i tot difícilment imaginables, car la sobirania de la ciutat coincideix amb els límits de l' οἰκουμένη més enllà dels quals resten només pobles bàrbars i tot allò que ha estat menyspreat per la seva ἀχρηστία perquè les mires de Roma han estat sempre dirigides cap a la consecució d'un imperi, el qual, vist que els romans són els únics governants per natura, ἀρχοντες κατὰ φύσιν /91/, ha d'ésser lògicament universal.

(1).- cf. XXVI 27 K.

Així doncs, el cercle de terres reunides sota el cep tre imperial, que no és de deu ni de vint parasanges (1), s'identifica amb la trajectòria del sol, car envolta tant la llegendària Còlquida a l'orient, com a ponent l'última gran illa. L'autoritat de Roma no és respectada solament pels habitants de la costa, ans també pels de l'interior: Egipte, Líbia i Sicília són els conreus de la ciutat i tots els pobles que envolten la mar Mediterrània, el Mare Nostrum romà, ofereixen llurs productes a Roma (2), mentre que també terra endins, tant els tracis i escites com els misis i els habitants de la regió de l'Eúfrates, reten tribut a Roma, que fins i tot més enllà del Nil, del mar Roig i de la llacuna Medtida, ha es tès també la seva hegemonia.

Al llarg del discurs les referències als límits de l'imperi es reiteren, però sempre són modificades en algun as pecte, com si Arístides, mitjançant una varietat de dades geogràfiques, volgués reflectir el caràcter universal, ecumènic, de l'imperi, la qual cosa no és precisament inoportuna en el moment en què Roma durant el pacífic regnat de l'emperador An toní havia consolidat les conquestes de Trajà i Hadrià, però en el futur no podria obrir més les seves fronteres, el mante niment de les quals poc temps després esdevingué ja una empre sa difícil per a Marc-Aureli.

(1).- cf. XXVI 82 K.

(2).- cf. XXVI 11-12 K.

Més important encara i extensament tractada és la segona de les bases de comparació, l'organització del poder. En efecte, hom pot parlar d'organització, en referir-se a l'imperi dels romans, perquè han atès la seva supremacia gràcies justament a la realització d'una διανοία τῆς πολιτείας /59/.

Dels altres cabdills, però, no és possible dir que hagin aconseguit un veritable imperi, sinó que, de fet, els altres imperis estrangers actuaren com una tirania i les hegemònies gregues no aconseguiren altra cosa que una minsa δυναστεία.

La causa fou el desconeixement de l'art de governar, que provocava la insurrecció dels súbdits i la deslleialtat dels aliats. Presa la seva organització com a força motriu de l'imperi romà, els règims anteriors s'oposen paral·lelament a Roma tant per l'actitud dels governants com per la dels governats, conseqüència de la primera. Si la perfecció de l'imperi romà rau, segons Arístides, en l'equilibri de distintes forces (1), a Pèrsia mai no existí un imperi, car el poder no va passar de ser una βασιλεία que ni tan sols era manat per un rei llegítim, sinó que el seu más alt jerarca no mereixia altre apel·latiu que el de dèspota. Aquest veritable tirà considerava l'imperi com una propietat privada no per tal de prendre'n cura d'augmentar-la en bellesa i prosperitat, sinó per tal de treure'n exclusivament beneficis personals, la qual cosa l'obligava a desplaçar-se per totes les terres

(1).- cf. XXVI 90 K, on parla de la constitució mixta.

de l'imperi, vist que si no ho feia així, en la seva absència els súbdits intentaven d'enderrocar el poder opressor, considerant la lluita com l'única alternativa possible, però els uns i els altres vivien contínuament odiant i odits. L'imperi no podia restar incòlume ni progressar, car ningú no coneixia la tasca que li havia estat assignada.

D'altra banda, la fragmentació i caducitat de les hegemonies gregues confirma també que mai, abans que Roma el descobrís, no havia estat conegut l'art de governar, àdhuc ni entre els grecs,

οἱ πλεῖστον δὴ πού τῶν γε ἄλλων σοφίᾳ διήνεγκαν

/51/

Atenes, Lacedemònia i Tebes havien estat capaces de resistir l'atac extern, però no sabien com aconseguir l'equilibri intern del seu poder, perquè eren encara

ἀρχεῖν δὲ αὐτοῖς ἔτι ἀπαίδευτοι. /52/

La desproporció dels tributs, la ingerència en els afers locals i la forta pressió militar foren les causes fonamentals del fracàs d'Atenes, que oferí així als espartans l'ocasió de defensar la llibertat grega de l'abús imperialista de la política atenesa. Tanmateix, tampoc els lacedemonis reeixiren en llurs promeses, ans tiràniques δεκαρχίαι foren instaurades en totes les ciutats després de la derrota d'Atenes. Esparta mitjançant els seus ἀρμοσται que no governaven, ans dominaven oligàrquicament illes i ciutats, exercí un poder il·legítim, fins que una altra ciutat, Tebes posà fi a l'hegemonia espartana, més efímera encara que la d'Atenes (1).

(1).- L'hegemonia espartana havia durat d'Egosspotamos a Leuctra, uns trenta-sis anys (404-371) la meitat que l'atenesa.

La sort de Tebes, finalment també odiada, no fou pas millor i la successió cada vegada més ràpida de les distintes hegemonies agreujava les intrigues aliancistes (1), demostrant que els mancava qualsevol tipus d'experiència i coneixement de govern i d'ordenació política, car eren incapaços d'assolir els objectius que es proposaven i no sabien com ni perquè utilitzar els súbdits i aliats, ans

παραπλήσιον ὅπερ οἱ ἐν ταῖς παιδιαῖς τῇ μὲν εἰς
τοῦμπροσθεν ἄγοντες, τῇ δ'εἰς τοῦπισθεν ἀνθέλ-
κοντες, οὐκ ἔχοντες ὃ τι χρήσονται /54/.

L'actitud dels súbdits i aliats de les hegemonies gregues no fou radicalment distinta de la dels homes sotmesos a la discreció del rei persa: revolta i defecció com a úniques garanties de llibertat, a les que els dirigents mateixos induïen en contra dels seus propis interessos, car els governats eren víctimes de la ineptitud de llurs governants, que nogensmenys vivien també insatsifets, puix que no collien de l'imperi els fruits, sinó les dissorts, tenint

τὴν μὲν πλεονεξίαν οὐ βέβαιον, τὴν δὲ τῆς πλεο-
νεξίας δόξαν ἰσχυράν /52/.

Tot i que manca en l'elogi de Roma, com ja hem dit, qualsevol al·lusió a la història de la ciutat i de l'imperi, la vintena escassa de paràgrafs dedicats a la ineficàcia de

(1).- Les cinc μελέται intitolades Λευκτρικοί (XXIII-XXVII D) tracten la sol·licitud d'aliança amb Atenes tant d'Esparta com de Tebes després de la batalla de Leuctra).

de les hegemonies gregues constitueix una exposició certament concisa, però il·lustrativa de la problemàtica real de la política exterior grega, l'organització de les aliances. Eli Arístides, per bé que tant en un discurs com en les *μελέται* corresponents siguin obligatòries les referències històriques, la majoria de repertori, puix que els episodis de les guerres mèdiques, de la guerra del Peloponès i de les seves conseqüències, és a dir, la història de la Grècia clàssica, eren temes predilectes de les declamacions sofístiques (1), amb el lligam que dóna als seus arguments, demostra un bon coneixement de la història hel·lènica dels segles V-IV a.C., que per tradició li és més pròxima. Potser tenia també notícies d'algunes dades de la història de Roma, però no les ha après, perquè no podia saber-les mitjançant els autors que ha llegit a l'escola i no pot, per tant, fer literatura sobre elles. D'altra banda, amb el seu discurs vol lloar el present de l'imperi en ell mateix i la seva història no ocupa una posició especial.

Davant la confusió que havien significat les supremacies bàrbares i hel·lèniques, l'adveniment i consolidació del poder romà fou l'equilibri i la tranquil·litat. Un terme grec, reiterat al llarg del discurs, que potser pot definir amb prou claredat quina era una de les bases fonamentals sobre les que Roma assentà el seu règim, és *τάξις*, l'ordre, la

(1).- cf. Bowie, E.L.: "Greeks and their Past in the second sophistic", Past and Present Series, London, 1974, p. 184. També, per exemple, una de les *μελέται* de Polemó presenta la discussió entre els pares de dos joves caiguts a Marató, per tal de decidir a qui s'escau pronunciar l'elogi fúnebre.

la disposició harmònica i proporcionada dels elements que integren un tot, en el nostre cas, els membres de l'imperi romà. En efecte, Roma, la ciutat, com les altres ciutats gregues, ha via aconseguit una hegemonia, però, en esdevenir un imperi, no va consolidar-la com un poder fort i opressiu, efímer i en perill d'ésser enfonsat pels mateixos que havien d'acatar la seva potestat -com havia estat sempre el desenvolupament de la història anterior (1)-, ans va fer del seu l'únic poder, un autèntic imperi, en el que la fermesa necessària, per tal de mantenir uns amplis dominis no fos radicalment incompatible amb la φιλανθρωπία (2), que s'escau a l'Estat, qualitats ambdues indispensables per a la consecució d'una veritable harmonia entre governants i súbdits. Així doncs, la creació d'aquest poder, sòlid, però no opressor, era l'objectiu de Roma, en el que la ciutat del Tíber fou capaç de reeixir, perquè havia capít la necessitat d'utilitzar uns mitjans adients a la realització no d'un imperi, sinó de l'Imperi, tant per la seva immensitat i extensió, com, sobretot, per la seva perfecció, car

τοσαύτη δὲ οὖσα καὶ τηλικαύτη τὸ μέγεθος ἡ ἀρχὴ
πολὺ μείζων ἐστὶ τῇ ἀκριβείᾳ ἢ τῷ κύκλῳ τῆς χώ-
ρας /29/

La duresa de les altres ciutats havia estat la cau-

(1).- cf. XXVI 91 K.

(2).- Dues vegades apareix el terme al llarg del discurs, en els paràgrafs 66 i 99.

sa del seu propi aïhament, puix que des de la privilegiada condició de la seva superioritat mantenien i aprofondien l'oposició, irreconciliable aleshores, entre ciutat dominadora i ciutats sotmeses. Amb la primacia de Roma aquesta oposició és superada, en ésser estesos els privilegis de la ciutat a totes les terres del seu domini, integrant-les totes en ella i transformant tot el món en una única ciutat:

ὅπερ δὲ πόλις τοῖς αὐτῆς ὁρίοις καὶ χώραις ἐστίν,
τοῦθ' ἦδε ἡ πόλις τῇ πάσῃ οἰκουμένη, ὥπερ αὐτῆς
ἅστυ κοινὸν ἀποδεδεικμένη /61/

L'originalitat i èxit romans són, doncs, solidaris de la vocació ecumènica, universal i cosmopolita, de l'imperi, combinada amb l'autoritat d'un únic poble, d'un únic cap, d'una única metròpoli, és a dir, d'una monarquia en el sentit etimològic i neutre del terme.

El fet que Roma sobre una base d'universalitat constitueixi un únic poble, γένος, ha estat possible gràcies només a l'extensió de la ciuitas, car, en arribar als pobles i ciutats conquerits, no ha imposat una dominació estrangera, ans ha assimilat els elements nadius dignes de formar part de l'imperi. L'única distinció possible és entre romans i no romans, els primers dels quals, després d'haver estat dividits tots els habitants de l'imperi en dues parts, són, en realitat, els membres de les classes privilegiades en les seves respectives comunitats, ja abans que Roma els afavorís amb la seva ciutadania. Eren la part de la comunitat que Arístides qualifica com a τὸ χαριέστερόν τε καὶ γενναϊότερον καὶ δυνατότερον

i que els romans han fet πολιτικὸν ἢ καὶ ὁμόφυλον /59/

La pregunta que hom pot plantejar-se davant la nova divisió entre romans i no romans per oposició a l'anterior, és si realment té algun sentit o busca solament un efecte retòric. La formulació és ampulosa, però Aristides dona també una explicació a l'actual dicotomia, car la classificació grec-bàrbar implicava l'existència de dos llinatges distints, mútuament oposats, mentra que la present divisió significa l'existència d'un únic poble i d'una única ciutat, estesa arreu del món, en la que hi ha dues classes d'habitants, diferenciats no més en funció de la seva capacitat per a ésser ciutadans de dret i poder participar també en el govern (1). Sobre aquests homes va recolzar Roma la consolidació del seu poder, puix que utilitzant-los a manera de pont entre l'Estat i els súbdits, no necessitava exercir una vigilància opressiva sobre les ciutats vasalles -altrament actuaren la resta de potències dominadores (2)-, per tal d'aconseguir un efectiu control de tot l'imperi al mateix temps, car en totes les ciutats hi ha ciutadans romans, nadius de la pròpia comunitat, que vigilen a favor de Roma i d'ells mateixos (3).

Per als súbdits ha estat també un benefici -així almenys opina Aristides-, perquè lluny d'envejar el poder i d'odiar els qui els han rebutjat com a ἄρχοντες els consideren la garantia de llibertat en la pròpia comunitat, car per

(1).- cf. XXVI 65 K.

(2).- cf. ibidem 18, referint-se als perses; 27, on diu dels macedonis que eren φρουροὶ μᾶλλον τῶν πόλεων καὶ τῶν χωρίων i 46, on acusa els atenesos de mantenir exèrcits inútils.

(3).- cf. ibidem, 64.

primera vegada els magistrats locals, per bé que siguin els mateixos homes de sempre, han estat privats d'una tradicional immunitat que els permetia de cómetre impunement abusos insuportables, i han de retre comptes a una autoritat, la superestructura imperial, que està per damunt d'ells, de manera que

ἡ παρ' ὑμῶν ἐπ' αὐτούς, εἴαν τι τολμῶσι παρανικεῖν, εὐθὺς ἤξουσα ὀργή τε καὶ τιμωρία. /65/

Els súbdits no podrien trobar altres millors regidors i llur actitud no té res a veure amb la dels governats d'antany. Han oblidat les revoltes i defeccions (1), que havien estat l'única esperança dels altres pobles, i no volen recordar ja el desordre i les discòrdies del passat, ni pertorbar la plàcida pau, car se n'adonen que abans havien lluitat endebades.

El vell somni de la humanitat, la pau, és ja realitat, però Arístides no explica -evidentment, perquè no hi cap dins d'un panegíric- quin ha estat el preu d'aquesta pau.

(1).- cf. XXVI 68-70 K.

2.2. Institucions romanes.

Remarcats alguns dels trets que caracteritzen l'art de governar romana, oposant-la a la política practicada pels antecessors de Roma, Eli Aristides es refereix a la pau pregonada, que domina el món, com a transició als dos temes centrals del seu discurs: l'exèrcit i la constitució, que responen ambdós a la mateixa organització del poder, definidora de l'esperit de Roma, l'un des d'un punt de vista militar, l'altra civil.

Després de dir que les guerres no són ja una experiència comuna en la vida de l'imperi (1), ans conegudes solament com a mites, en una sintètica, però molt il·lustrativa frase, glossa la significació de l'assumpte que, arribat arribat aquest punt del discurs, cal tractar:

τοσαύτη ἀρ' ὑμῖν εἰρήνη, κἂν πατριὸν πολεμεῖν /71/

L'exèrcit ha fet possible l'imperi tal com apareix al s. II d.C., però ara, quan ja no pot dedicar la seva força a l'expansió, assumeix la específica responsabilitat de defensar-lo. Per altra part, Roma, des dels seus orígens lle

(1).- cf. XXVI 70 K. Aristides esmenta les guerres dels libis, dels getes i dels habitants del mar Roig, que hom ha tractat de relacionar amb fets històrics concrets, que poguessin contribuir a datar el discurs. Tanmateix, és ben possible que Aristides amb les referències a aquests pobles vulgui donar només una idea de la llunyania i barbàrie d'aquests conflictes, aliens a la tranquil·litat general de l'imperi, sense preocupar-se per la seva fidelitat cronològica.

gendaris, està vinculada a l'art de la guerra, de manera que no és inadequat l'epítet πάτριον car el pare dels infants de Rea no fou altre déu que el de la guerra, Mart (1). D'altra banda, l'existència de l'imperi i del seu cap estan vinculats a l'exèrcit pel nom mateix de l'emperador, car imperator és l'epítet dedicat al general triomfador. També els autors llatins, en definir el caràcter de Roma, juntament amb la uirtus, pietas, religio o fortuna, han exaltat sempre la uirtus bellica i la disciplina com a puntals de la seva grandesa (2).

Eli Arístides s'ha inspirat sempre per aquesta part del discurs en Polibi, el qual en el llibre VI de la seva Història, després de parlar de les distintes formes de constitució i abans de comparar la romana amb d'altres, principalment l'espartana i la cartaginesa, tracta de l'exèrcit romà, però aborda el tema des d'un punt de vista més pragmàtic, que respon als seus propis interessos i experiències personals, car a ell, hiparc i dirigent militar de la Lliga aquea, li interessaven els aspectes tècnics de l'exèrcit com l'armament de la tropa, les divisions dels soldats, l'elecció i assignació dels tribuns o la disposició del campament (3).

Arístides, en canvi, desenvolupa el tema militar en

(1).- cf. Melinno, Εἰς Ῥώμην, Anth. Lyr. Graec. III, p. 209, on en el primer vers apareix aquesta invocació:

Χαῖρε μοι, Ῥώμα, θυγάτηρ Ἀρης.

(2).- cf. Lind, L.R.: "Concept, action and character: the reasons for Rome's greatness", TAPhA, CIII, 1972, pp. 235-283.

(3).- cf. Polibi, VI, XIX-XLII.

relació amb la composició, missió defensiva i organització de l'exèrcit.

La composició de l'exèrcit va unida al tema de la ciutadania, car, com en l'administració civil no roman estran^{ger} ningú que sigui digne de poder i de confiança, així també en l'exèrcit hom no confia en els estrangers. Això, però, no significa que solament els habitants de la ciutat hagin d'assu^{mir} la responsabilitat d'integrar les legions, sinó que l'exè^{rcit} patri ha estat format de manera ben distinta. Si arreu del món eren ciutadans romans aquells homes capaços de participar en l'administració de l'imperi, l'allistament en l'exèrcit fou també un mitjà per rebre la ciutadania. Roma, però, tenia bona cura d'admetre només els homes qualificats com a

ἐπιτηδαιοτάτους ἐξ πάντων /77/

que, entrenats com cal, faran possible el triomf de les legions, car formar un exèrcit, solament quan òbliga la necessi^{tat}, aboca amb tota seguretat al fracàs (1).

Quan Roma té preparats els millors soldats, els tra^{met} als límits de l'imperi, on una muralla d'homes, que no sa^{ben} què és la fugida (2), el defensa. La ciutat de Roma no es^{tà} emmurallada, car seria contradictori amb la resta de la se^{va} concepció del poder amagar la ciutat als altres ciutadans que viuen arreu de l'imperi, però tota l'οἰκουμένη es^{tà} fortificada amb una muralla no de maons ni d'asfalt, sinó d'homes, que al costat els uns dels altres tanquen la super-

(1).- ἔδει δὲ στρατιωτῶν πρὸ τῆς ἀνάγκης /74/

(2).- τούτον τῶν τειχῶν προασπίζουσιν ἄνδρες φυγὴν οὐ νομίζοντες /74/

ficie de l'imperi en un harmoniós cercle. Aquesta harmonia és possible per la rígida jerarquia i permanent disciplina de tots els membres de l'exèrcit romà, que, d'altra banda, està caracteritzat per la seva professionalitat, car els seus homes no han deixat un altre ofici per vestir la roba militar. L'exèrcit és com una colossal piràmide, en la que tots, llevat de l'emperador, cap suprem de l'exèrcit, són ensems subordinats i jerarques, que mai no abandonen el lloc assignat ni envegen els qui reben més honors, ans tracten només que llurs inferiors respectin la seva autoritat.

Ultra la missió defensiva, que tenia confiada, l'exèrcit portà a cap també una important tasca urbanitzadora, car la presència de les legions feu aparèixer nombroses ciutats, poblades pels veterans, que, en ésser llicenciats (1), rebien terres com a recompensa pels seus serveis. El paper de l'exèrcit com a vehicle de romanització fou important sobretot en la part occidental de l'imperi, on el llatí, llengua oficial dels soldats, contribuï a la unificació i desenvolupament dels pobles d'aquesta zona. A l'orient, en canvi, hom no pot parlar pròpiament de romanització, car Roma va romanitzar allò que no havia estat hel·lenitzat, i la Mediterrània oriental era hel·lènica per excel·lència. Fins i tot la llengua administrativa era el grec - a Roma hi havia un departament, ab epistolis Graecis, que s'encarregava de la correspondència oficial amb les ciutats gregues i assemblees provincials- i el reclutament local dels soldats fou habitual des dels primers anys del principat, car el nombre de ciutadans romans era pro

(1).- cf. XXVI 81 i 101 K.

porcionalment inferior al d'altres indrets de l'imperi. Aquest sistema de lleva fou valuós també, perquè, tal com el planteja Arístides, davant les ciutats sotmeses Roma no imposava una dominació militar forània i totes les ciutats podien participar en l'exèrcit, però no disposaven d'efectius militars propis, que poguessin posar en perill l'equilibri de l'imperi.

L'exèrcit de Roma va evolucionar d'acord amb les cirscumstàncies històriques, car si les legions que van conquerir el món eren les de la ciutat de Roma, quan aquesta s'ha transformat en un imperi, l'exèrcit professional que necessita per a la seva defensa, no va perdre la seva identitat ciutadana. El caràcter essencial d'un exèrcit professional és la seva permanència, això és, el seu manteniment, tant en temps de pau com de guerra, situació que no era la de l'exèrcit romà a la fi de les guerres civils. D'altra banda, quan el moviment demogràfic d'Itàlia no podia cobrir per ell mateix el contingent militar necessari, hom va admetre fins i tot elements considerats abans bàrbars, però, com que les legions no més admetien ciutadans romans, el servei com a legionari va suposar la concessió de la ciutadania des de la seva incorporació, mentre que per als peregrini, que formaven els cossos auxiliars, el dret de ciutadania era efectiu, quan tornaven a integrar-se a la vida civil, car mentre estaven en servei, no podien exercir-lo ni disfrutar de les prerrogatives que el títol comportava. Si en algunes províncies el reclutament local va ésser implantat ja per August, el sistema és definitivament consolidat arreu de l'imperi per Hadrià, moment que recull, gràcies a la seva proximitat històrica el, el discurs d'Eli Arístides.

L'anàlisi de la constitució romana juntament amb el de l'exèrcit, l'altre element cabdal de l'imperi, és breu i concisa, però important, car resum i aglutina algunes idees que trobavem ja disperses en altres llocs del discurs. El tema de la constitució formava part de l'elogi d'una ciutat i Arístides és fidel a la tradició retòrica, que alhora el proposa com a model, car, segons Menandre (1), hi ha tres tipus de constitució, βασιλεία, ἀριστοκρατία i δημοκρατία però la millor és la que Eli Arístides ha presentat en el discurs A Roma, això és, la constitució mixta.

Arístides defineix la constitució de Roma com una

κρᾶσις ἀπασῶν τῶν πολιτειῶν /90/

Aquestes "totes" constitucions són els tres tipus esmentats, cada un dels quals pot degenerar en la corresponent forma negativa. Per a Arístides una constitució pot ésser τυραννίς καὶ ὀλιγαρχία, βασιλεία καὶ ἀριστοκρατία καὶ δημοκρατία.

Polibi, en canvi, parla de sis formes constitucionals, puix que a democràcia oposa oclocràcia. Tanmateix no contraposa tirania a reialesa, βασιλεία sinó a monarquia en el sentit estrictament etimològic de "govern d'un sol home", que hauria estat la primera forma natural de govern, nascuda de la necessitat dels homes de seguir els més forts, mentre que reialesa seria la monarquia mateixa, però quan ha passat de la força bruta a la raó (2). Entre els grecs la for-

(1).- cf. Menandre, Rhetores Graeci, III, p.360 (Spengel).

(2).- cf. Polibi, VI, 5, 12.

ma de constitució mixta per excel·lència era la d'Esparta (1), però també hi ha referències a la constitució mixta d'Atenes (2), essent així com la tracta Eli Arístides en el Panatenaic, on parla també de κρᾶσις però no en termes sincrònics, si no diacrònics (3).

La constitució mixta era la millor, perquè recollia els elements positius de cadascun dels models constitucionals, rebutjant els que eren usos degenerats. Així doncs, Arístides, com Polibi, en examinar la força i potestat del Senat i poble romans, considera que és possible veure-hi la realització d'una perfecta democràcia i aristocràcia, però la personificació perfecta del poder monàrquic i reial està determinada tant en Polibi com en Arístides per les pròpies circumstàncies històriques, car per al primer en un règim republicà són els cònsols els seus representants, mentre que per al segon en un règim monàrquic aquest poder correspon a l'emperador,

τὸν τὴν τελευτάτην ἔχοντα μοναρχίαν, τυράννου τε κακῶν ἀμοιβρον καὶ βασιλέως σεμνότητος μείζονα.

/90/.

Arístides utilitza aquí monarquia en el doble sentit del terme, és a dir, etimològicament, i, per tant, contraposa la figura de l'emperador a la del tirà; i en el sentit de govern reial, però de més digna autoritat que la d'un rei

(1).- cf. Tirteu 3b D; Plató, Lg., IV, 712 D.

(2).- cf. Tucídides VIII, 97; Aristòtil, Pol., 1273 b; Isòcrates, IX, 46.

(3).- cf. XIII 314-315 D.

qualsevol, Polibi, en canvi, quan aplica l'epítet μοναρχικόν al govern dels cònsols, no l'utilitza en el sentit originari del terme, ans en el que d'aquest se'n deriva, això és, poder absolut (1).

L'equilibri entre les diferents forces que integren la constitució s'ha produït, diu Arístides, perquè els romans han aconseguit una constitució bona i justa, que no violentarà l'harmonia natural dels elements que en ella conviuen. En contraposició a la bondat i justícia naturals dels romans Arístides oposa la també natural maldat dels altres pobles, car essent νόθοι τῆς ἀρχῆς /91/, no podien haver arribat a una constitució com la de Roma, que destaca així mateix per la seva novetat (2).

Tanmateix, cal notar que el concepte imperial de perfecta democràcia no és el mateix que la visió de Polibi de la Roma republicana com a realització d'una forma constitucional mixta. L'imperi és caracteritzat per Arístides com una perfecta democràcia (3), però és, en realitat, una autocràcia, en la que l'emperador és l'únic garant de l'estabilitat d'un sistema que permet a tothom de rebre el que li pertoca, és a dir, el poble i el Senat poden gaudir dels seus drets i acomplir els seus deures, de manera que la combinació de monarquia i llibertat a favor de la seguretat, justícia i ordre

(1).- cf. Polibi, VI, 11, 12.

(2).- cf. XXVI 91 i 107 K. Vegeu també Tucídides II, 37 i Plutarc, Lyc., 31.

(3).- cf. ibidem 38 K.

dels súbdits és preferible a la convencional democràcia que mai no va ésser altra cosa que una aristocràcia.

D'altra banda, la importància que Arístides dóna a la figura de l'emperador no està en desacord amb la resta del discurs, car, si l'imperi és representat per Roma, el cap visible de la ciutat és el monarca, a qui Arístides es refereix amb variades denominacions, segurament no triades a l'atzar, i, per tant, la lectura dels passatges corresponents mitjançant l'anàlisi dels termes emprats és possible d'il·lustrar millor la posició del monarca dins del sistema constitucional.

Especialment significativa és la definició de l'emperador com a μέγας ἄρχων (1), car, d'una banda, l'adjectiu dóna idea del poder que reuneix el sobirà, mentre que, d'una altra, el substantiu ἄρχων que designa genèricament un magistrat, l'allunya de la figura absoluta d'un tirà i l'insereix en l'ordenament general d'un sistema administratiu, al capdamunt del qual es troba ell. Com hem vist la disposició jerarquitzada de tots els seus elements, τάξις és la característica de l'organització imperial, puix que l'exèrcit era dirigit per una jerarquia de comandaments i l'administració civil de l'imperi depèn també d'una jerarquia de magistrats, presidida per l'emperador, gràcies a la qual ni el monarca, contràriament als reis perses, ha de desplaçar-se arreu dels seus dominis per tal d'assegurar-se el poder (2), ni els ma-

(1).- El terme apareix en diferents moments del discurs, en els paràgrafs 32, 60, 107 i 109.

(2).- cf. XXVI 33 K. Pel que fa als reis perses vegeu el paràgraf 18.

gistrats romans són com els diàdocs macedonis, sentinelles més que veritables governants de ciutats i regions.

La imatge del cor recorre per a il·lustrar la perfecta organització tant de l'exèrcit com del govern general de l'imperi, car de la mateixa manera que cada soldat i oficial manté i defensa el lloc assignat (1), així també els magistrats consideren l'emperador com a διδάσκαλον /32/ del cor que formen (2), del qual, però, se'n van, quan arrib a el nou magistrat que els ha de succeir, un cop ha acabat el temps del seu càrrec, car per a ells la regió o zona sotmesa a la seva autoritat no és una propietat personal i privada, idea que havia mancat sempre abans tant en el règim arbitrari dels reis perses com en els magistrats i representants d'un poder tirànic que volien ésser amos absoluts de la terra que els havia estat lliurada (3). D'altra banda, si els magistrats han estat anomenats

ἐπὶ προστασίᾳ καὶ προνοίᾳ τῶν ἀρχομένων οὐκ ἐπὶ
τῷ δεσπότῳ εἶναι. /37/

també l'emperador, magistrat suprem, ha de trobar en el benestar dels súbdits la finalitat de la seva actuació, perquè ara la reialesa ja no és tirania. En aquest mateix sentit s'expressa Dió de Prusa, quan diu a Trajà, que el rei important i digne és el que no fa distincions entre els interessos perso-

(1).- οἷον ἐν χορῷ τινι αἰωνίῳ ἕκαστον τὴν ἑαυτοῦ χώραν εἰδέναι
τε καὶ σῶζειν /87/

(2).- οὕτως καλῶς ὑπὸ τοῦδε τοῦ κορυφαίου συγκροτεῖται /29/

(3).- ibidem 36 K.

nals i els dels súbdits, ans la seva màxima joia i satisfacció és veure la prosperitat del seu reialme (1).

En alguns moments el terme ἀρχων és substituït per d'altres que indiquen magistratures específiques, representades també per l'emperador. Així, per exemple, trobem a ell associats els substantius ἑφορος i πρύτανις /90/ -en formes participials apareixen també πρυτανεύοντος /32/ i ἐφορῶντος /88/- que remetent respectivament a magistratures d'Esparta i d'Atenes. Sens dubte, l'aparició d'aquests dos termes no és sols una voluntat de variació, ans pot ajudar a comprendre millor encara el paper que Aristides vol assignar a l'emperador al costat del poble i del Senat, car amb el primer dels termes sembla recolzar l'element popular de la constitució, mentre que el segon el vincula als interessos de l'aristocràcia. Oliver (2) ressalta la identificació que fa Ciceró entre els tribuni plebis romans i els èfors, considerant-los els defensors dels interessos democràtics de la constitució espartana, mentre que Plató i Aristòtil (3) els presenten com un element tirànic, de manera que hom pot pensar que tal vegada l'eforat va acabar al servei de l'aristocràcia, per bé que abans la seva missió hagués estat paral·lelitzable a la dels tribuni plebis romans.

(1).- cf. Dió, III, 39: οὐ δίχα θεῖς τὸ τε αὐτοῦ καὶ τὸ τῶν ἀρχομένων συμφέρον

(2).- cf. Oliver, J.H.: op. cit., p. 943.

(3).- cf. Plató, Lg., IV, 712 D; Aristòtil, Pol., 1270 b.

Pel que fa a l'administració de justícia, l'emperador és anomenat δικαστής /39/, car el poder jurídic també li correspon, si no directament, sí almenys, en la mesura en què el dret d'apel·lació arriba fins a ell . Quan Aristides parla del sistema jurídic imperial, recorda segurament l'experiència personal dels afers d'immunitat, i, si aquesta referència és interpretable en termes autobiogràfics, el discurs no podia haver estat pronunciat l'any 143 d.C., puix que els problemes d'immunitat són posteriors a la càtedra, és a dir, a l'estada al temple de Pèrgam.

El mecanisme d'apel·lació es posa en funcionament, diu Aristides, εἴ τινες (les causes) ἀπα ἄξιλοι εἶεν /32/, clàusula, que per a Oliver (1) recull la regulatització d'aquest dret, que tingué lloc durant el regnat de l'emperador Hadrià, període al què pertany una inscripció trobada a Esparta i relacionable amb les paraules d'Aristides. El text epigràfic assenyala que les assemblees locals tenen competència per decidir quins casos podran ésser revisats pel consilium principis, òrgan que, paulatinament, fou més professional amb la integració de membres de l'ordo equester, sobretot iuriconsulti des de l'època d'Hadrià.

D'acord amb aquesta reforma l'emperador dictava sentència en els casos més importants sotmesos a la seva consideració, mentre que quedava protegida la independència de les ciutats on els tribunals locals generalment aplicaven les seves pròpies normes jurídiques, però sense arribar a una

(1).- cf. Oliver, J.H.: "Hadrian's reform of the appeal procedure in Greece", Hesperia, XXXIX, 4, 1970, pp.332-336.

sobirania absoluta de les ciutats en matèria jurídica, puix que més enllà dels límits de la pròpia comunitat, era possible de recórrer a un altre jutge, l'emperador, que no és deixa vèn cer per cap mena de favoritisme,

ὥσπερ πνεῦμα ἐν νηί, οὐ δὴ που πλουσίῳ μὲν μᾶλλον,
πένητι δὲ ἥτιον Χαριζόμενόν τε καὶ παραπέμπον, ἀλλ'
ὅτῳ γένοιτο αἰεὶ τοῦτον ὁμοίως ὠφελοῦν /39/

Així doncs, com la resta de l'administració pública, la justícia també s'escau a l'emperador.

Des d'un punt de vista militar, les competències imperials són absolutes, ja que està per damunt de l'autoritat dels altres ἡγεμόνες que col·laboren en el manteniment de l'imperi i manifesten llur lleialtat i fidelitat al poder del monarca, que és, en realitat, el més difícil d'exercir, com Dió recorda també a Trajà, car un soldat només té responsabilitat de la seva pròpia persona, mentre que el rei, el bon rei, ha de tenir cura també de tots els altres, car

οὐ μόνον δὲ τὰς τῶν ἀνθρώπων γαστέρας πλεροῦν,
ἀλλὰ καὶ τὰς τῶν ἱππῶν (III, 67)

La visió que Arístides dóna de l'emperador mitjançant les seves atribucions civils i militars respon a l'experiència del s. II d.C., l'època dels emperadors il·lustrats, en la qual hom podia veure l'emperador com a cap suprem de tot el mecanisme imperial. En funció d'aquesta actualitat el

discurs d'Arístides s'allunya del plantejament de tipus més teòric i moralitzant, que sobre la monarquia i les virtuts que un bon rei ha de cultivar, trobem en la sèrie dels discursos reials de Dió de Prusa o en els consells de Plutarc, hereus de la filosofia hel·lenística (1). Tanmateix Arístides manté alguns punts de contacte amb aquesta tradició filosòfica, quan parla de l'emperador com a una personificació de la llei i de la justícia:

καὶ δὴ φαίη τις ἂν δικαιοσύνην καὶ νόμιμον εἶναι
τοῦτο ὡς ἀληθῶς ὃ τι κρίνειεν οὗτος /107/

La definició del rei com a νόμιμος καὶ ἔμψυχος βασιλεύς és de tendència estoica (2) i no significa confondre la llei amb una arbitrària voluntat del príncep ni substituir per aquesta la llei escrita, de la qual ell és una encarnació i garant de la seva execució, ans, al contrari, respon a la superioritat moral del príncep, φιλόανθρωπος, δίκαιος, ἄνδρεος que pot regnar sobre els súbdits, en ésser αὐταρκής i ἐγκρατής capaç de dominar-se a si mateix, qualitat que diferencia justament un rei d'un tirà, car, com un metge, un pilot o un atleta, ha de conèixer el seu ofici, així també un bon rei actuarà d'acord amb una βασιλικὴ ἐπιστήμη que implica un coneixement ab

(1).- cf. Dió Περὶ βασιλείας (I-IV), i Plutarc, Ad. iner. princ..

(2).- Una similar concepció de la monarquia es troba també en els fragments de tres autors, Diotògenes, Ecfant i Estenis, que Estobeu en la seva antologia anomena pitagòrics. cf. Delatte, L.: Les traites de la Royauté d'Ecphante, Diotògene et Sthénidas, Paris, 1942.

solut de la virtut:

καθάπερ οὖν οὐκ ἔστι κυβερνᾶν μὴ κυβερνητικῶς
οὕτως οὐδὲ βασιλεύειν μὴ βασιλικῶς (1).

A les imprecacions que en altre temps hom dirigia als governants, Arístides contraposa el general respecte al magistrat suprem (2), però no podem dir que parli explícitament del culte a Roma i a l'emperador, tot i que el discurs sencer sigui una prova de fidelitat a Roma. El culte era celebrat, durant els jocs i festivals provincials, utilitzat per Roma com un mitjà per a canalitzar la lleialtat de les províncies al poder romà, simbolitzat en l'emperador, i, per tant, les seves connotacions polítiques eren clares, lluny d'un autèntic sentiment religiós, en una societat marcada, especialment en les seves classes altes i cultivades, per la superstició, ocultisme i credulitat. El culte era per a l'élite local que participava en ell la garantia i possibilitat de mantenir els seus privilegis, com ho demostra la vinculació entre el culte i les assembleas provincials, el κοινόν, car generalment els llocs eminents en la direcció dels afers de la província eren ocupats generalment pels mateixos homes, o almenys de la mateixa classe, que tenien un paper destacat en l'administració del culte, i fins i tot les ciutats rivalitzaven entre elles per aconseguir l'honor d'ésser el centre del culte imperial en la pro-

(1).- Dió IV, 25.

(2),- cf. XXVI 32 K.

víncia (1).

El culte era, doncs, un element més d'integració en el món romà, formava part de l'engranatge administratiu de l'imperi. Pel que fa al súbdits era una manera de manifestar llur gratitud als déus per un bon emperador, símbol de la pau i benestar aconseguits arreu del món. Com Llucià diu (2), les estàtues i temples que hom dedica al monarca no són altra cosa que el pagament del seu treball ben realitzat. Per tant, el culte ha d'ésser vinculat amb els beneficis repartits per l'emperador, que, respectant la virtut, pot realitzar l'element diví que hi ha en l'home (3). Com Plutarc o Dió, que no parla directament del culte, ans fa només els tradicionals paral·lels entre Zeus i el bon rei, Aristides, com no podia ser d'altre manera en un home que està d'acord amb l'establishment, accepta i tolera el culte, una manifestació més del poder de Roma, però, com per als seus contemporanis, és distinta la divinitat imperial que pot aprovar (4) -sobretot quan es tracta d'emperadors que no estan ells mateixos torbats pel culte que

(1).- cf. Περὶ ὁμονοίας ταῖς πόλεσιν (XXIII K), on Aristides retreu a Pèrgam, Efès i Esmirna que disputin per allò que havia d'unir-les, el culte a l'emperador.

(2).- cf. Llucià, Apol., 13.

(3).- cf. Plutarc, Ad princip. iner., 780 D.

(4).- El discurs XXVII K d'Aristides fou pronunciat a Cízic, quan va ésser dedicat el seu gran temple (cf. A.P., IX, 656), on apareix la inscripció θεῶν Ἀδριανῶν car fou començat amb la protecció de l'emperador Hadrià, mort ja en aquest moment, la qual cosa prova que el títol de "diví" és, en realitat, una mostra de gratitud pòstuma.

reben ni aspiren a ésser considerats autèntics déus sobre la terra, ans benefactors dels seus súbdits- d'aquella altra divinitat a la que vinculen la seva personal experiència religiosa i emotiva -Asclepi, per exemple, en el cas d'Arístides-, que Bowersock (1) defineix en els següents termes:

"The consistent separation in Greek literature of imperial gods from traditional must be taken to reflect the universal assumption of educated men that a diuus was different from a deus"

(1).- cf. Bowersock, G.W.: "Greek intellectuals and the imperial cult", Entretiens sur l'Antiquité classique, XIX, 1973, p. 199.

2.3. Pax Romana.

La pràctica de l'art de governar que Roma ha portat a cap té la seva natural conseqüència en la pau i benestar que regnen arreu del món, la Pax Romana.

L'imperi no podia ésser comparat als altres que el precedieren per la seva extensió, però fins i tot en els pobles i territoris, que han estat sota la dominació dels uns i dels altres, és impossible de confrontar el present amb el passat, car abans eren ὥσπερ σωμάτων γυμνῶν /92/, mentre que ara tota la terra està guarnida οἷον παράδεισος /99/. Cal només veure la transformació de les tribus, ἔθνη, d'ahir amb les ciutats d'avui, car la primera manifestació de la pau romana és palesa en l'ampliació i embelliment de les ciutats d'arreu del món. Terra endins o a la vora del mar, les ciutats creixen en riquesa i bellesa, de nova fundació les unes, velles les altres, però capaces de resurgir, en trobar uns bons dirigents, puix que

οἷον ἐπὶ τῇ πυρᾷ ἤδη κείμεναι αἱ πόλεις ὑπὸ τῆς πρὸς ἀλλήλας ἔριδος καὶ ταραχῆς ἀθρόαν ἐδέξαντο τὴν ἡγεμονίαν καὶ ἐξαίφνης ἀνέβίωσαν /69/

Ara, en canvi, una única ἐρὶς domina les ciutats: la rivalitat en manifestar cada una el màxim de bellesa i prosperitat, contribuint a l'honor de l'imperi i essent dignes de rebre el favor de Roma. Aquest esperit d'emulació és

positiu, car estimula el desenvolupament de les ciutats, si no esdevé una autèntica lluita interna, στάσις que obligui a canviar l'actitud de Roma i anul·li el benestar i privilegis actuals. El tema de la concòrdia fou també l'argument del discurs dirigit als rodís (XXIV K) i del pronunciat a Pèrgam a favor de l'harmonia entre aquesta ciutat i les d'Efès i Esmirna (XXIII K), en el que les exhorta a no disputar pels privilegis rebuts, ja que totes tres en són igualment dignes. D'altra banda els recorda també que, des d'un punt de vista polític, tampoc té sentit la seva discòrdia, car ara la supremacia és de Roma,

μία μὲν πόλις ἡ πρώτη καὶ μεγίστη (1)

El valor fonamental d'aquest espectacle de prosperitat rau precisament en que el benestar no ha esdevingut patrimoni exclusiu de Roma, ans tothom ha estat cridat a participar-hi, car tots són, de fet, membres de la mateixa ciutat. No hi ha ja distinció de pàtries i dir de la terra que és

πάντων μήτηρ καὶ πατρίς κοινὴ πάντων /100/

no són paraules buides, ans a la fi una realitat. La pau dels romans ha fundat ciutats arreu del món (2), ha estès els conreus fins a zones abans inhòspites, ha obert nous camins, car Roma dirigeix tot el món amb les seves lleis, amb el seu règim de vida i organització (3).

(1).- XXIII 62 K.

(2).- Sota el tirànic poder dels reis perses eren, en canvi, més freqüents la destrucció i assolament de les ciutats que ara ho és la fundació (cf. XXVI 21 K).

(3).- διαίτη καὶ τάξει πάντα ἡμερώσαντες. /101/

L'adveniment del poder de Roma significa la instauració d'un nou ordre, que ha canviat totalment l'aspecte del món, en el que a la fi una llum radiant ha penetrat la vida privada i pública, han aparegut lleis i els altars dels déus han rebut testimonis de la confiança dels homes. L'únic paral·lel possible és l'ordre inaugurat per Zeus a l'Olimp després de vèncer els Titans, triomf que fou en el món diví la fi de la discòrdia i pertorbació, com ara sobre la terra el poder de Roma implica l'extinció de divisions i revoltes (1). Tots els déus recolzen l'autoritat de Roma, perquè ara han estat definitivament garantides llurs potestats: les arts d'Atena i Hefest, els fruits de Dionís i Demèter, el mar de Posidó, els amors i encants d'Afrodita, els favors d'Asclepi i dels déus egipcis (2). Adhuc el sol mai no ha contemplat un espectacle semblant, puix que el món actual ha atès l'edat d'or, o potser millor, l'anorreament de la raça de ferro, que Hesíode cantà en el seu poema, tot i que va ignorar l'accés de Roma al poder (3). Ara els únics homes dignes de compassió són els que han viscut abans d'aquest estat present de felicitat o aquells que en resten exclosos, incapaços de par-

(1).- cf. Plutarc, De Pyth. or., 408 B, i De fort. Rom., 317 B.

(2).- cf. XXVI 106 K.

(3).- Homer, en canvi, sí va vaticinar l'arribada del poder de Roma (cf. Y 307). Vegeu també Licofró, Alexandra, 1451.

ticipar-hi.

La cloenda del discurs reprèn el topos del començament, en referir-se altra vegada a la impossibilitat de pronunciar paraules escaients a la ciutat. Invoca tots els déus, pregant per l'eternitat i permanència de tot l'imperi, i pel benestar de la ciutat, garantits només per la presència d'un emperador, que, com l'actual, un autèntic atleta (1), venç i supera els seus propis avantpassats per la seva personal actuació, que el permet de rebre no l'odi (2), ans l'admiració de tots els súbdits, i per saber associar al poder homes tan capaços com ell, garantia única per al manteniment de l'ordre instaurat (3).

-
- (1).- Alexandre és comparat també a un atleta, que, malgrat la seva victòria, no pot cenyir-se de la corona del triomf (cf. XXVI 25 K).
- (2).- Un mutu odi definia abans, com hem vist, les relacions súbdits-governants (cf. XXVI 22 i 52 K).
- (3).- Si al començament del discurs parlavem de la realació amb els himnes, ara és Arístides mateix qui proposa d'acabar-lo com els autors de peans i ditirambes (cf. XXVI 108 K).

3. Eli Arístides i els intel.lectuals grecs.

Els neosofistes del s. II d.C., tot i que representen dignament la cultura grega, desenvolupen la seva activitat literària dins del marc de l'imperi romà, i, per tant, cal no tar que, ultra l'intrasferible privilegi del món hel.lènic, encarnat en Atenes, com a dipòsit cultural, ara la capital po lítica de l'orbe és Roma. Aquests autors, potser uns primers humanistes, tots ells grecs d'esperit, si no hoeren de naixement, estaven en relació directa amb el món romà, de manera que Roma i el seu imperi esdevenen també virtuals temes de les se ves obres o, si més no, algunes d'elles han d'ésser llegides tenint en compte la realitat històrica: l'existència de Roma. Com ja hem assenyalat, des d'un punt de vista cultural l'imperi va continuar essent fonamentalment grec, però la presèn cia de Roma era palesa arreu d'aquell món que visitaven en els seus viatges i entretenien amb les seves declamacions. Per als intel.lectuals grecs, homes del seu temps, però orgullosos hereus de la tradició, en la que havien estat educats, era quasi impossible no relacionar el present, que viuen, amb el passat, al que estaven vinculats espiritualment. Resultat d'aquesta comparació és l'actitud personal que cada un d'ells adopta davant les circumstàncies del seu propi temps, el símbol de les quals és Roma.

La preocupació dels intel.lectuals grecs per Roma no és nova ni exclusiva del moviment sofístic, car ja abans trobem el testimoni d'altres grecs interessats per ella, en-

tre els quals Polibi és tal vegada la figura més representativa i el primer exponent d'una actitud molt definida davant de Roma. Tanmateix, no és possible, sense risc d'una simplificació exagerada, polaritzar el comportament de les més destacades personalitats de la Segona Sofística -incloem també Plutarc, que no és un sofista, però sí un bon representat de l'esperit grec - a l'entorn de dos extrems irreconciliables, això és, l'acceptació incondicional o el menyspreu absolut de Roma i el seu imperi. I potser no és possible, perquè, ultra les evidents diferències entre Plutarc o Dió, Llucià o Arístides, que, per altra banda, no han d'ésser limitades a un grau de compromís amb el poder establert més o menys elevat, hi ha en tots ells el mateix amor pel passat grec. Reconèixer positivament l'existència de Roma no és traïr la tradició pàtria, ni admirar aquesta tradició ha de significar només una crítica sistemàtica del present, suscitada per sentiments romàntics.

És evident que el món del s. II d. C. no era el paradís que presenta Arístides ni Roma sola podia ésser responsable de tots els vicis i defectes que Llucià li atribuïa. Per tant, hom no ha de veure els grecs de les classes altes, defensors de la integritat de la seva herència cultural, comuns enemics interns, perillosos i subversius, de l'ordre romà, ni valorar les paraules d'alguns oradors i sofistes com a símptoma d'un oportunisme que els feia heralds de la propaganda oficial romana. Al contrari, l'actitud dels sofistes del s. II d.C. pot ésser considerada grega i romana, car són grecs de llengua i cultura, però, tenint en compte l'estat social al que la majoria pertanyien, els seus interessos estan vincu-

lats a l'Imperi.

Roma i Grècia, altrament que a l'època de Polibi, no eren ja la potència conqueridora estrangera i el país sotmès, havien aconseguit completar-se recíprocament, com demostra, per exemple Arístides, en ésser capaç de fer un encomi de Roma després d'haver lloat en un altre discurs, el Panatenaic, la glòria d'Atenes, o Dió que exhorta els habitants d'Apamea a la concòrdia i enalteix la pau romana (1), mentre que també aconsella als romans la necessitat d'haver-se autodominat abans d'iniciar la conquesta del món (2). Es tracta, doncs, de dues realitats, que ja no s'exclouem mútuament, ans

"as the two major cultures within a single empire, they could not but attract and repel each other" (3).

Al s. II a. C., en el moment de l'expansió i de la conquesta de la república romana, els pobles vençuts havien de manifestar lògicament una resistència a la imposició d'un poder estranger, que provocava una exaltació nacionalista. Tanmateix, el sentiment nacional d'homes com Licortas o Filopèmen, dirigents de la Lliga aquea, porpers a Polibi, no era tan una oposició oberta contra Roma -eren conscients de l'agonia de Grècia, políticament lliure i independent, disputada entre Macedònia i Roma-, com la voluntat de no precipitar l'hora d'una dominació forània, predisposició contrària a l'actitud filoromana d'alguns membres de la Lliga, comumptes, sens dub-

(1).- cf. Dió, XL 35.

(2).- cf. Dió, XIII 31-34.

(3).- cf. Jones, C.P.: The Roman world of Dio Chrysostom, London, 1978, p. 125.

te, per l'or de Roma (1). En aquest context la conducta de Polibi implica un autèntic compromís, car passa d'encapçalar la llista dels traidors i enemics de la causa romana, després de Pidna l'any 168 a.C., a ésser un home fascinat per Roma, a la conquesta i govern de la qual dedica la seva obra. Tanmateix, Polibi no es un traïdor ni un teòric del poder. És un home realista, que ha viscut intensament, com a protagonista i espectador els esdeveniments del seu temps, entre ells el més important per a un grec: la conversió de Grècia en província romana i les acaballes de tota esperança de llibertat. És per la seva personal experiència que va comprendre que l'única política possible era, a partir d'aquell moment, l'aplegament a l'entorn de Roma. Va capir les necessitats del seu temps i del seu país, i, quan els romans van reclamar el seu ajut per a l'organització de la província aquea, hi col·laborà, però sobretot a favor de Grècia. D'altra part els seus compatriotes mai no el consideraren un traïdor, ans l'home que, perduda la llibertat grega, va contribuir a dignificar les relacions entre vencedors i vençuts (2). El testimoni de la seva actitud és la seva pròpia obra.

Quatre segles més tard, quan Roma no és ja la ciutat conqueridora que Polibi va conèixer, ans un Imperi que reuneix sota una mateixa estructura de govern, com un únic poble, tot el món, és difícil parlar d'una oposició activa i generalitzada de tipus polític entre els intel·lectuals grecs, a menys

(1).- cf. Polibi, XXIV, 13, 6.

(2).- cf. Pausànias, VIII, 30 i VIII, 37.

que hom vulgui fer d'ells un reaccionaris conservadors, que es desenten de l'evolució històrica, car justament són homes que no viuen d'esquena al seu temps, sinó que estan integrats en ell i, per tant, també en el món romà. Hem vist com Polibi fou fascinat per les institucions romanes, com amb ell s'obre un camí, seguit per bona part dels homes de lletres grecs, en ésser el primer d'ells, sobre el que Roma, quan l'engranatge administratiu que consolidà el seu imperi, no havia estat activat encara ni en ell hi participaven homes de fora de la ciutat, recolza per emprendre l'organització de la província aquea, de la que Plutarc serà procurador durant els tres primers anys del regnat d'Hadrià, ocupant després els més alts oficis públics a Queronea.

Dió de Prusa i Eli Arístides no assumiren la responsabilitat de cap càrrec públic, no col.laboraren activament amb l'imperi, però ambdós foren ciutadans romans, sens dubte, per la distingida posició de les seves famílies. Llucià, en canvi, l'autor més genial de tota l'època, l'home que adopta una actitud més crítica davant la realitat del seu temps en tots els aspectes, no fou ciutadà romà, i fins i tot podriem dir que fou el menys grecs, per origen, dels intel.lectuals contemporanis. Al costat de Plutarc, íntimament unit a Delfos, per bé que el santuari hagués perdut qualsevol tipus d'influència en relació amb la importància que tingué en el passat, Llucià era un autèntic bàrbar, malgrat haver estat nodrit en la cultura grega, i potser és per algun complex de metec que radicalitza la seva posició. Tanmateix, altrament que Arístides o Dió, acaba ocupant un càrrec en l'administració imperial a Egipte, la qual cosa, referida a un home en aparença tan irreconciliable com ell amb els romans, pot re-

fermar la impressió, ultra una possible evolució del propi Llu^{cià} (1), que l'imperi, com a creació política, fou generalment reconegut i acceptat desde la peculiar perspectiva en què cadascun d'aquests autors el contemplava. L'ímpetu conqueridor de la ciutat que havia fascinat Polibi, havia estat transformat en la placidesa d'un estat mundial d'estructurada organització, com presenta Arístides -de la qual Llu^{cià} mateix, malgrat la seva rebel·lia, n'acaba formant part (2)-, fora del qual no resta altra cosa que barbàrie, un dels mots que horroritzava aleshores, com sempre, els polits esperits grecs.

L'acceptació de l'imperi està ressaltada en cada cas per les personals circumstàncies d'aquests homes, car, malgrat els vincles culturals i socials que els unien, les diferències de vida i activitats queden reflectides també en les seves obres. El to de l'elogi d'Arístides no pot ésser el mateix que el de les exhortacions de Plutarc en les Quaestiones Romanae, les Moralia o les Vitae, per mantenir la pau de Roma, o dels discursos de Dió, sofista, filòsof exiliat i, a la fi, conseller moral i polític. La diferència, d'altra banda, no rau solament en el convenciment personal més o menys profund de qui parla, ans està determinada també pel que podriem anomenar gènere de l'obra.

El discurs d'Arístides és un exaltat panegíric de l'imperi d'Antoní, en el que s'expressen sentiments compartits segurament pels esperits dirigents de la seva època en què llibertat i principat es trobaven en un breu i feliç equi

(1).- Llu^{cià}, Herm., 84.

(2).- ibidem, Apol., 11, on reconeix la tasca positiva dels qui participen en l'administració de l'Estat.

llibri que l'orador desitja etern (1). Aristides respecta, i fins i tot, extrema, les exageracions i adulacions pernitsents a un elogi d'aquest tipus, ressaltant els aspectes positius del que vol lloar, dins del to encomiàstic dels discursos laudatoris, car lògicament hom no pot una crítica en un tal panegf-ric.

Plutarc, en canvi, representa el moralista, l'home tranquil d'aguda observació i serena reflexió, que vol sobre-tot aconsellar els seus compatriotes, perquè siguin dignes he-reus de la tradició pàtria; perquè acceptin amb responsabili-tat el servei a la comunitat en els oficis públics, sense con-fondre'ls amb ambició i ànsia de poder; perquè respectin l'ὁμοιοία i evitin la στάσις com a únic mitjà per a mantenir amb dignitat l'autonomia local, buida ja de contingut, però, si més no, conservada en les seves formes externes. Plutarc, com Polibi, vol contribuir a llimar diferències entre grecs i ro-mans: als uns ha de presentar els romans com mereixedors del domini del món no solament per llurs dots de conqueridors, ans també per llurs innates virtuts, mentre que per als altres, tractant d'evitar el menyspreu del terme graeculi, ha de des-tacar les qualitats que poden ésser admirades també en els grecs, dignes homes d'estat en el seu temps (2).

Dió de Prusa, per la seva part, no parla de Roma en un to de panegirista, però, ultra les diferències de tipus per-sonal, cal tenir en compte que ell i Plutarc no són de la ma-

(1).- cf. XXVI 109 K.

(2).- cf. Phillips, E.D.: "Three Greek writers on the Roman em-pire", C&M, 157, p. 104.

teixa generació que Arístides o Llucià, quan l'imperi ha atès ja la seva acmé. Dió es presenta com un sofista més teòric, les seves paraules tenen un matís més filosòfic, resultat, sens dubte, dels seus contactes amb els principis de la filosofia estoica, plasmats fonamentalment en els discursos sobre la reialesa. Pel que fa a l'imperi, té per a Dió el valor d'ésser la realització d'una Weltordnung, execució dels somni filosòfic d'un estat mundial, que, segons la tradició, havia estat ja el vell objectiu d'Alexandre (1). Superat el període del seu exili de Roma i de la pròpia pàtria, durant el qual la seva actitud fou equiparable a la del filòsof cínic mendicant, pot reconciliar el seu patriotisme grec amb una bona voluntat envers Roma, que lloa com a poder polític (2), i desaprovar les pertorbacions internes de les ciutats de Nicea, Nicomèdia o Apamea, exhortant-les a la concòrdia en un to paral·lel al de Plutarc i Arístides, car lluitar contra Roma era una guerra contra un enemic invencible. (3).

(1).- cf. Palm, J.: Römertum und Imperium in der griechischen Literatur der Kaiserzeit, Lund 1959, p.29. Segons l'autor hom no pot parlar d'oposició a Roma, ans d'un intent de desromanitzar l'imperi, considerant-lo no el domini del poble de Roma, sinó una unitat cultural d'encunyació hel·lènica.

(2).- cf. Dió, XLI, 9, on parla de Roma com ἡ μακαρία πόλις que ha estès la seva constitució, ciutadania, lleis i magistrats arreu del món amb filantropia.

(3).- cf. XXXVIII, 38, on Dió parla dels Ἑλληνικὰ ἀμαρτήματα que faran riure, sens dubte, als romans.

Tanmateix, malgrat l'elogi més o menys entusiàstic de la felicitas temporum tant dels autors llatins com dels autors grecs, existia també una oposició al règim imperial, però els enemics de Roma no eren els grecs de les classes altes ni la Segona Sofística era

"perfectly harmless on the surface, but anti-Roman in its implications, since its intent was the reassertion of Hellenism" (1).

Evidentment, és difícil de creure que l'heterogeni conjunt de pobles, gents i creences que formaven l'imperi poguessin cantar a l'uníson un himne d'agraïment (2) per un benestar i guanys, que no tots havien aconseguit. Per tant, no en els estrats alts i influents de la societat, ans en el baixos, que més patien els defectes del règim imperial, cal cercar una oposició, testimoniada per les Actes dels màrtirs pagans o pels Oracles sibil·lins, que contrasten amb la propaganda oficial, amb les inscripcions dels temples i monedes, i amb la natural complaença de les élites dirigents (3), que té la seva més alta manifestació en l'encomi d'Arístides. El valor de les seves paraules, l'única sistematització feta per un grec del poder i beneficis de Roma, rau en que no són les d'un orador pagat per l'erari públic -no era, com hem vist, un dels oradors oficials, tres o cinc, que segons la ciutat, la legislació permetia-, ans en que l'autèntic valor testimonial

(1).- cf. MacMullen, R.: Enemies of the Roman Order, Cambridge, 1966, p. 244.

(2).- cf. XXVI 29 K.

(3).- ibidem 66 K.

del discurs,

"in quanto espressione di pensiero, cioè di meditazione su una realtà storica, non sia nella loro intrinseca individualità e sostanziale autonomia" (1),

això és, reflecteix la consciència d'una aportació de les classes burgeses i provincials a la configuració històrica de l'imperi enfront del seu caràcter originari, purament romà; consciència, que es contemplava satisfeta i exigia la immobilitat i eternitat d'aquest imperi universal, que es presenta com una realitat immodificable, si hom vol mantenir l'harmonia i equilibri aconseguits.

Si les paraules d'Eli Aristides tenen sentit com a traducció literària, en forma de panegíric, de les simpaties per Roma d'una classe determinada, el sentiment dels que no compartien l'eufòria del sofista té la seva expressió literària més propera en Llucià. És difícil, però, definir amb exactitud la posició real d'un home, del que han estat possibles les més variades descripcions, car ha estat vist com a representant d'una oposició activa contra Roma, que el vincula a tot el seguit de filòsofs ambulants, la majoria de filiació cínica, i xerraires, que, sobretot a l'orient, eren ben rebuts per una plebs exaltada, oprimida per la misèria i per la injustícia social, nodridors d'un sentiment antiromà i antidinàstic (2), o com un home immers en un món de fantasia lli-

(1).- cf. Pavan, M. : "Sul significato storico dell'encomio di Roma di Elio Aristide", P.P., 17, 1962, p.85.

(2).- cf. Peretti, A.: op. cit., p. 64. Vegeu també Baldwin, B., "Lucien as Social Satirist", CQ, II, 1961, p. 199.

bresca sense res a veure amb la realitat que l'envoltava (1). Tanmateix, ambdues consideracions són només dues aproximacions, distintes, a L·lucià que no s'exclouen mútuament. Malgrat el seu trencament amb la retòrica i sofística, L·lucià, formalment, s'apropa més a la manera oratòria d'Aristides que a la dels xarlatants ignorants, víctimes també del seu atac. Per altra part, els ideals del passat, coneguts mitjamçant els llibres, per bé que traslladats a un altre context històric perden la seva validesa primigènia, no són solament uns fòsils literaris, que hom aprenia a l'escola i adornaven les dissertacions sofistiques, ans contraposats al present, esdevenen armes reivindicatives del passat que els va fer aparèixer.

L·lucià es troba incòmode en el seu temps i, per tant, no pot adoptar una actitud resignada i conformista, però toca de peus a terra i comprèn la inutilitat d'un alçament contra Roma (2). L·lucià no pot entrar en lluita amb un enemic que sap superior, però pot combatre'l amb la seva sàtira, mordacitat i ironia, extremant un sentiment, general entre els grecs, àdhuc entre els que admiraven la destresa política i poder militar de Roma, que feia els romans un poble culturalment bàrbar, sentiment que es troba atestiguat pel desinterès que els autors grecs per la cultura i costums romanes.

L·lucià aprofita les ocasions que té per burlar-se dels vicis i costums del seu temps, però el seu humor mordaç no és l'atac punyent d'un Aristòfanes, ans l'amarg somriure

(1).- Aquesta ha estat la visió general que Bompaire en el seu llibre ja esmentat dona de L·lucià.

(2).- cf. L·lucià, Peregr., 18-19.

d'un home desenganyat. Llucià és un home independent que no vol comprometre's a res ni a ningú, difícil d'adscriure ideològicament a cap dels corrents de l'època, llevat d'un clar to cínic que sovint impregna els seus escrits, tot i que la seva burla despietada tampoc oblida els representants de la doctrina cínica. Llucià és un home descontent del seu món, on no troba cap valor positiu, però tampoc creu en les utopies ni pot oferir a canvi de la seva crítica destructiva cap alternativa, car ni tan sols creu en el futur. La fugida d'aquest món, digne només, quan es produeix una transgressió absoluta de tots els valors establerts, ha de dirigir-se necessàriament cap a un passat idealitzat i simbolitzat en Atenes.

Llucià, com els seus companys de formació, tenia la seva pàtria espiritual en la Grècia clàssica, però la diferència entre Dió, que sap oblidar el seu exili, o Plutarc, l'amic dels romans, i Llucià rau en que els primers respecten i estan orgullosos del seu passat, però no l'enyoren, perquè es troben satisfets amb el present, i les crítiques que, tanmateix, no estalvien a determinats aspectes de la seva societat no estan fetes des de la perspectiva d'estrangers, ans des de la seva posició d'homes d'una determinada cultura i formació, que pertanyen a la élite de la societat, car algunes d'elles les trobem també en els autors llatins. Llucià, en canvi, quan mira el seu món no troba el que ell esperava, la realització dels ideals que l'havien nodrit, i, per tant, exagera, encara més, la seva admiració pel passat com a descrèdit del present, que només pot definir per la seva vanitat i inconsistència, del qual critica amb duresa tant el que és específicament romà com el món grec contemporani, poblat, de fet, per graeculi.

Arístides, com Polibi, admira sobretot l'ordenació política i militar de Roma, que té com a conseqüència una pau i benestar socials dels quals ell n'és un beneficiari. Tanmateix hom no ha de pensar que el Nigrinus és només la resposta polèmica que Lluçià, com a representant dels cercles intel·lectuals d'oposició a Roma, ha presentat a l'encomi d'Arístides, car Lluçià, sense el discurs A Roma d'Arístides, hagués fet segurament de la capital de l'imperi la mateixa descripció, que fa en la seva obra, definida com un $\epsilon\pi\alpha\iota\nu\omicron\varsigma$ 'Ελλάδος καὶ τῶν 'Αθηνῶν ἀνθρώπων (1), en la que Roma és el punt de referència per a la comparació pertinent. Si Roma era per a Arístides el centre del món, de tot el tràfec marítim i terrestre, per a Lluçià també ho és, però de tots els vicis, defectes, ambicions, llibertinatge, i corrupció de tota mena, que cal rebutjar com a negació de l'espiritualitat hel·lènica. L'actitud de Lluçià no respon tant a una voluntat de subversió política ni a la filiació a una ideologia concreta, com a l'orgull de l'intel·lectual, conscient de la seva pròpia superioritat, refermada per un voluntari allunyament de la seva societat, enfront de la barbàrie, vanitat i estupidesa, que no mancaven als rics ignorants, aduldors, paràsits, falsos filòsofs o esclaus, que llavors envaïen no solament Roma, com de manera simbòlica representa Lluçià, ans, sens dubte, també tot l'imperi.

El to viu i punyent dels atacs durs i directes de Lluçià ha de respondre necessàriament a unes idees, que denuncien sobretot el seu esperit inquiet, car no pot ésser reduït

(1).- cf. Lluçià, Nigr., 12.

només a literatura, com el discurs d'Arístides no és solament una peça retòrica que va acumulant i recollint diferents topoi de la tradició literària (1). Però no oblidem que en Llucià hi ha també una autèntica voluntat d'escriptor, conscient de la seva originalitat i del valor de la seva eina, la creació literària, que canalitza una necessitat d'evasió de tot allò que sigui convencional -en contra, per exemple, del conformisme d'Arístides-, mitjançant la qual pot reflectir la seva preocupació davant d'una societat buida i mancada d'ideals per a un home d'esperit i geni com ell.

La visió que Llucià dóna de Roma és tan miop com la d'Arístides: ni és la destructora absoluta de tots els valors ni mereix les hiperbòliques lloances de l'encomi d'Arístides. Tanmateix, ambdues són interessantíssimes, perquè lluny d'excloure's, es complementen i permeten de comprendre millor el s. II d.C., una època, com tota la història de la humanitat, plena de contrasentits, car una autèntica sorpresa hauria estat comprovar que Arístides no exagerava gens o que els personatges de Llucià eren exclusius de la societat antonina.

Arístides com Llucià, els més significatius representants grecs davant Roma, l'un eco de la classe que es reconeix assimilada pel món dels triomfadors, amb la consciència tranquil·la cara a la pròpia pàtria, al servei de la qual justificaven llur actuació, vist que sospirar pel passat era ja pura nostàlgia; l'altre, símbol d'un individualisme sempre difícil d'integrar i propens a una fugida que no significa una manca de compromís.

(1).- cf. Mesk, J.: "Der Aufbau der XXVI Rede des Aelius Aristides", Programm Franz-Joseph Realgymnasium, Viena, 1909.

Tots dos extrems testimonien, si més no, -cada un des de la seva peculiar perspectiva i personal caràcter-, que existia una certa παρησία que fa honor al regnat d'Antoni davant, per exemple, del de Domicià, quan, com diu Dió (1):

πᾶσιν ἀναγκαῖον ἔδοκει ψευδέσθαι διὰ φόβον

(1).- Dió, III, 13.

APENDIX: Εἰς Ῥώμην (traducció).

- (1) Els mariners i caminants tenen costum de fer vots pels seus projectes, pràctica que ja algun poeta ha parodiat, dient que "s'ofrenava una vícima amb banyes d'or". Nosaltres també, ciutadans, en iniciar el camí i la travessa, que ens han conduït fins aquí, varem fer el vot de dedicar públicament a la ciutat una oració no mancada d'inspiració
- (2) ni de cura ni d'art. Però no era possible d'oferir un discurs proporcionat a la ciutat, sinó que calia realment fer encara un segon vot, de manera que, essent potser actitud pròpia d'algué més vanitós sentir-se capaç de pronunciar un discurs igualable a la majestat d'una ciutat tal, prometérem parlar només d'acord amb les nostres possibilitats, quan d'altres oradors parangonen llurs innates capacitats fins i tot amb les dels déus.
- (3) Vosaltres, però, homes que habiteu aquesta gran ciutat, si sospiteu que no traeixo el vot fet, recolzeu la meva audàcia, perquè després dels elogis inicials, puguem dir també, que hem trobat uns homes tals, que proporcionen de seguida a qualsevol orador,

"tot i que abans fos inepte per als dons de les Muses"

-com diu Eurípides-, l'escaiença i habilitat per a

poder parlar àdhuc per damunt dels seus dots habituals.

- (4) Tots celebren i celebraran la vostra ciutat, però l'enxiqueixen més que si callessin, en la mesura en què llur silenci no la faria més gran ni més petita del que és en realitat, i mantindria un criteri imparcial, mentre que els discursos fan el contrari del que es proposen. Car, malgrat les paraules de lloança, no assenyalen exactament quin és el motiu de la seva admiració, ans, com si un pintor, intentant de representar amb el seu art un cos bell i admirable, fracassés a la fi, tothom preferiria que no l'hagués dibuixat, sinó que hagués permès de contemplar-lo al natural i no els hagués ofert una vil imitació, d'aquesta mateixa manera, crec jo, també s'esdevé amb la vostra ciutat.

- (5) Els discursos obliden la majoria de les seves meravelles i em sembla que fan com quan algú, desitjós de manifestar una gran admiració davant la magnitud d'un exèrcit -com és ara el de Xerxes-, digués més tard que ha vist deu o vint mil infants, i tants altres genets, amb la qual cosa no hauria esmentat ni fet la lloança ni tan sols d'una mínima part de la totalitat de l' exèrcit.

- (6) La primera ciutat, doncs, que ha posat a prova la incapacitat de l'oratòria per a reeixir plenament en els seus objectius, és aquesta, ja que no només és impossible parlar-ne amb dignitat, sinó també contemplar-la com cal, car, en realitat,

ha d'ésser un Argos omnivident, o més aviat, un déu omnivident, qui vulgui abastar-la en el seu conjunt. Qui després de veure tants turons ocupats, tantes contrades del pla urbanitzades, o tan gran extensió de terra sota el nom d'una única ciutat, podria més tard evocar-ho tot amb fidelitat?; des de quina talaia?.

- (7) Car justament allò que Homer diu de la neu, que un cop escampada,

"amaga els alts cims de les muntanyes, elevats promontoris, planes cobertes d'herbei, els rics treballs de mà d'home, i àdhuc s'escampa damunt el mar gris, els ports i les ribes",

és també aplicable a aquesta ciutat que amaga els cims de les muntanyes, amaga la terra de la planura i arriba fins i tot al mar, on esdevé empori comú de tots els homes i administradora comuna de tots els productes de la terra. Qualsevulla sigui el lloc en què hom es troba, això no és obstacle per a estar com en el centre del món.

- (8) D'altra banda, la seva extensió no és considerable tan sols quant a la superfície, ans, en realitat i més enllà del símil, cap amunt arriba a un nivell tan enlairat que no és possible de comparar la seva alçària a una capa de neu, sinó més aviat als cims mateixos. Com un home que avantatja molt els altres en talla i força, no se sent satisfet, si no els duu sobre seu aixecant-los, de la mateixa manera també aquesta ciutat, colonitzadora de tan gran quantitat de terra, no se sent satisfeta amb la seva extensió, ans

pujant-se'n a l'esquena d'altres de semblant magnitud, les porta unes damunt les altres, car té com epònim el seu propi nom en la mesura en què res més que "força" és el que la defineix. Per tant, si hom volgués donar-la a conèixer amb tota exactitud i posar a una mateixa altura sobre la terra les ciutats que ara ocupen indrets enlairats, col·locant-les l'una al costat de l'altra, omplirien, crec jo, tota la superfície d'Itàlia i una única ciutat s'estendria sense falla fins al mar Jònic.

- (9) Així doncs, tenint aquesta ciutat una immensitat tal, que jo ara no podria assenyalar amb precisió, i essent els propis ulls testimonis millors, no és possible dir d'ella: aquí s'alça. D'altra banda, tampoc les paraules que hom ha dit de la ciutat dels atenesos i de la dels lacedemonis, en dir d'una que la seva grandària semblaria doble que el seu poder, i de l'altra, que molt inferior a la seva potència semblaria la seva dimensió, -i amb això no vull blasmar el model emprat-, serien aplicables al nostre cas, ja que ningú no podria dir d'aquesta ciutat, gran en tot, que no s'hagi procurat una força paral·lela a la seva magnitud. Qui contempla l'imperi en tota la seva vastitud, admira la ciutat, considerant que una mínima part governa tota la terra, però, quan hom mira la ciutat en ella mateixa i els seus límits, no s'estranya si tot el món habitat és dirigit per una ciutat tal.

- (10) Justament allò que algun escriptor

deia de l'Àsia, que un únic home governava una extensió de terra tan gran com la que el sol travessa -afirmació inexacta, si hom no exclou tota la Líbia i Europa dels límits que marquen l'eixida i l'ocàs del sol- és el que ara s'ha esdevingut realitat, ja que els vostres dominis coincideixen amb la trajectòria del sol i el sol travessa els vostres dominis. No són els espadats marítics de les Quelidònees ni els de les Ciànees les fites del vostre imperi, ni la distància d'una jornada a cavall a les vores del mar, ni exerciu la vostra sobirania dins d'uns límits fixats, ni és una altra persona la que dicta mina fins on podeu governar, sinó que el mar, com una mena de cenyidor, s'estén enmig del món habitat,

(11) és a dir, de la vostra hegemonia. Al seu entorn els continents s'allargassen, tan grans com són, oferint-vos sempre quelcom d'ells mateixos. D'arreu de la terra i del mar són portats els variats productes que fan néixer les estacions o que subministren cadascun dels paratges, rius, ports i arts, grecs o bàrbars, de manera que, si hom desitja veure'ls plegats, cal travessar tota la terra per a contemplar-los o que s'adreci cap aquesta ciutat. Els productes, naturals o manufacturats, de tots els pobles no és possible de trobar-los, si no és aquí, en tot temps i abundor, car tan gran és el nombre de naus que de tot arreu i en qualsevol estació i època de l'any aquí aborden amb tota mena de càrrega, que la ciutat sembla un comú basar de tota la terra.

(12) Hom pot veure aquí mercaderies de l'Índia, també, si vol, de la rica Aràbia, en tal quantitat que cal imaginar que en aquests països els arbres han estat desfullats per sempre més i que els seus habitants hauran de venir a aquesta ciutat, quan necessitin els seus fruits. També els teixits de Babilònia i els ornaments dels bàrbars més alluynats arriben aquí en una quantitat i amb una facilitat més grans que si des de Naxos o Citnos els comerciants atansessin llurs vaixells a Atenes amb els productes d'aquestes illes. Els vostres conreus són Egipte, Sicília i tota la terra llaurada de Líbia. Les naus mai no deixen d'embarcar i desembaracar llurs carregaments, de manera que el motiu d'admiració no és que el port sigui insuficient per al tràfec de les naus, sinó que fins i tot ho sigui el mar-mateix.

(13) D'altra banda, les paraules d'Hesíode referides als confins de l'Oceà, un lloc on tot està reunit en un únic principi i una única fi, s'escauen també a la vostra ciutat, car en ella tot conflueix, comerç, navegació, agricultura, metal·lúrgia, totes les distintes arts que existeixen o han existit, tots els productes que hom elabora o tots els que la terra fa créixer. Allò que hom no vegi aquí, ni ha existit ni existeix, de manera que no és més fàcil discernir si la ciutat avantatja la resta de ciutats actuals o si l'imperi avantatja els que alguna vegada han existit.

(14) Ara, tanmateix, em sento avergonyit, puix que, havent estat dites ja tantes coses i de tal natura, el meu discurs ha d'emprendre un altre camí i fer memòria d'algun imperi bàrbar o puixança hel·lènica, tot i que la meua actitud semblarà contrària a la dels poetes èdlics, els quals, sempre que volien menysprear alguna cosa del present la comparaven llargament i evident amb les del passat, doncs creien que aquesta era la manera justa de posar en evidència els seus mancaments. Jo, en canvi, no puc ressaltar del vostre imperi res que no sigui la seva superioritat i el compararé també amb d'altres antics, però que són en aquest cas inferiors, car vosaltres, amb la vostra preeminència, heu demostrat que tots, àdhuc els més grans, són petitíssims. Per tant, malgrat que parlaré escollint-ne els més importants, tanmateix, igualment vosaltres podreu riure d'ells.

(15) En primer lloc, examinarem l'imperi persa que gaudí en el seu moment d'una gran reputació entre els grecs i oferí motius perquè el seu rei rebés el sobrenom de "gran" -passaré per alt els altres imperis que el precediren, car llur significació fou inferior. Tot seguit, doncs, veurem la seva grandesa i les seves realitzacions, de manera que cal tenir en compte al mateix temps quins beneficis tragueren del que havien aconseguit i com organitzaren llurs súbdits.

(16) Allò que ara significa per a vosaltres la mar Atlàntica, era exactament en aquell temps la

mar Mediterrània per al Rei, car allí finia el seu imperi. Els jonis i els eolis habitaven els confins de la seva terra, i, quan una vegada emprengué una expedició contra Grècia, ell, el rei de llevant fins a ponent, suscità admiració per la derrota de què fou objecte: la manifestació del seu esplendor deixava un senyal en la magnitud de la desfeta. Ell, que ben lluny estigué de dominar Grècia i que tenia Jònia com la seva més remota possessió, va al darrera del vostre imperi no a la distància del llançament d'un disc o del tret d'un arc, sinó a la meitat de tot el món habitat, inclòs també el mar.

(17)

Per altra part, ni tan sols dins d'aquests límits fou sempre rei amb plena autoritat, sinó que, segons com era la força dels atenesos o la sort dels lacedemonis, adés era rei dels jonis, fins i tot dels eolis i del mar, adés ja no ho era ni dels jonis ni del mar, ans només dels lidis i no veia el mar des de les Ciànees cap a occident. ERA rei, talment com en un joc d'infants, mentre romania a l'interior del país, però restava sotmès a la discreció dels qui volguessin deixar-lo regnar, quan s'acostava al litoral, situació que posà de manifest l'exèrcit d'Agésilau i, abans d'ell, el dels Deu mil amb Clearc, ja que l'un avançà fins a Frígia com per territori propi, i l'altre arribà més enllà de l'Eufrates com per mig d'un desert.

(18)

D'altra banda, els beneficis que tragueren de l'imperi són dedufbles de les savies paraules

d'Èbar, car hom diu que ell fou el primer en aconsellar a Ciros, disgustat perquè contínuament havia de desplaçar-se, que, si volia reganar, era necessari que rodés arreu del seu imperi, de bon grat o per força, considerant-lo com un odre, que es desinfla i toca terra per on es trepitjat, però que de bell nou s'acreix per on no és pressionat i torna a desinflar-se, quan és oprimat. Així doncs, era un reialme de reis errants, diferents dels nòmades escites només perquè no anaven en carros, sinó en carrosses; un reialme de reis nòmades i ambulants, que per llur desconfiança i por de fixar una residència estable premien llur país realment com un odre, i, per això, dominaven ara Babilònia, més tard Susa, després Ecbatana, sense saber controlar ensems l'imperi sencer ni preocupar-se'n, com si fossin pastors.

- (19) Tal era, en efecte, llur comportament, perquè, en realitat, sospitaven que l'imperi no era d'ells, car no en tenien cura, com d'una possessió personal, ni engrandien la bellesa i magnitud de les seves ciutats i terres, sinó que, com els que cauen sobre propietats alienes, les destrueixen de manera infame i abjecta, tractant de governar només sobre homes ben dèbils, i, com si rivalitzessin mútuament en assumir el major nombre de culpes d'assassinats, el segon, com a les cinc proves, intentava sempre de guanyar el primer. La contesa era degollar el major nombre d'homes, buidar el major nombre de casals i pobles, violar el major nombre de juraments.

- (20) Aquests eren els beneficis que tragueren de llur famós imperi i juntament amb ells les conseqüències que prescrivia una llei de natura: odis, conspiracions dels qui així eren tractats, defeccions. lluites intestines, contínues discòrdies i rivalitats inextingibles.
- (21) Tals eren els beneficis, perquè regnaven rebent més imprecacions que pregàries, i els governats patien totes les malifetes que necessàriament han de patir els súbdits d'uns regidors tals, la qual cosa, però, d'alguna manera ja ha estat dita. Motiu de terror per als pares era la bellaesa d'una filla; motiu de terror per al marit la de l'esposa. Calia que morís no l'home que havia comès les més grans injustícies, sinó aquell que havia adquirit grans béns. La destruc*ci*ó i assolament de ciutats eren llavors més freqüents que ara, quasi goso dir, n'és la fundació.
- (22) Era més fàcil salvar-se amb la lluita que amb la submissió, car els reis en els combats eren fàcilment vençuts, però en llur autoritat manifestaven una insolència sense límits. Menyspreaven els servidors com si fossin esclaus i castigaven els homes lliures com a enemics, actitud que els feia viu*re* odiant i essent odiats, malfiant-se sovint més dels propis súbdits que dels enemics i utilitzant mol*tes* vegades la guerra com a mitjà de conciliació.
- (23) Però la causa d'aquesta situació era la següent: ni els reis sabien regnar ni els súbdits es sometien a l'obediència, perquè no és possible de su

portar bé el govern, quan els sobirans regnen malament. Imperi i despotisme, doncs, no eren encara dos conceptes distints, sinó que el mateix home era ensems rei i dèspota. Per tant, és versemblant que no atenyessin grans èxits, car el mon de dèspota no pot sortir fora del clos d'una casa, perquè, quan arriba a ciutats i pobles sencers, amb facilitat és rellevat.

- (24) D'altra banda, Alexandre, l'home que aconseguí l'imperi més gran abans del vostre, sembla va, de fet, per les seves ràtzies arreu del món, més un conqueridor que un rei, car, com si un ciutadà particular reunís un troç de terra gran i fèrtil, però morís abans de recollir-ne els fruits, d'aquesta
- (25) manera també, crec jo, li esdevingué a ell. Explorà la major part de la terra; reduí tots els seus adversaris i reeixí en tota mena de perills, però no pogué consolidar el seu imperi ni finir els seus esforços, car morí a mig camí de la seva obra. Així doncs, hom podria dir que va vèncer en nombroses batalles, però que el seu regnat fou breu; que va ser un gran lluitador pel reialme, però que no en tragué cap benefici digne de la seva intel·ligència i habilitat, ans li esdevingué, com quan el que concorre a una prova olímpica i venç els seus antagonistes, mor immediatament després de la victòria, abans de cenyir el seu cap de la bella i merescuda corona.
- (26) Quines lleis donà als seus pobles?; quins tributs en diners, soldats o naus fixà de maneu

ra estable?; amb quina regular administració, renovada de manera automàtica a un temps determinat, dirigia els afers?; quines institucions respectaven els súbdits?. L'única obra i record, que llegà, digne del seu personal caràcter, fou la ciutat epònima d'Egipte, fent bé en fundar-la per a vosaltres, que ara la teniu i domineu, la més gran després de la vostra. Va dissoldre, és cert, el poder persa, però ell mateix va regnar poc temps.

- (27) Quan Alexandre morí, tot seguit els macedonis es dividiren en nombrosos regnes, fent palès que l'imperi sobrepujava llur aptitud. Ni tan sols foren capaços de mantenir-lo, ans arribaren a tal grau de dissort que es veieren obligats a perdre'l, si volien regnar també sobre d'altres, més com si fossin uns homes exiliats, que dignes dominadors. Era, certament, una situació insòlita, car els macedonis regnaven, cada un d'ells, no a Macedònia, sinó on podien, més com a sentinelles de les ciutats i regions que com a veritables magistrats. Alguns d'ells, en ésser bandejats de llur país, esdevenien governadors d'altres terres, però no per cessió del rei, ans per pròpia voluntat. Eren, si és possible dir-ho així, sàtrapes mancats de rei. No direm, doncs, que tal sistema s'assemblava més a una pirateria que a un reialme?.

- (28) El vostre imperi, en canvi, s'estén dins d'uns límits no menyspreables, car és difícil de prendre les mides de l'àrea que encercla, en la

mesura en què, si hom comença a caminar des d'on finia en el seu temps l'imperi persa cap a occident, la distància és molt més gran que tot aquest imperi sencer. Ara res no defuig el vostre domini, ni una ciutat, ni un poble, ni un port, ni una regió, tret només d'allò que heu condemnat per inútil. El mar Roig, les catarates del Nil, la llacuna Medtida, que foren considerats pels antics com els extrems de la terra, són per aquesta ciutat com la paret de l'eixida. Fins i tot l'Oceà, l'existència del qual ha merescut la desconfiança d'alguns escriptors, que l'han considerat només un nom creat pels poetes i introduït en llurs poemes, per fascinar la imaginació, amb tanta cura l'heu recorregut que ni les seves illes us escapen.

- (29) Tanmateix, malgrat la immensitat i l'extensió del vostre imperi, molt més gran és encara per la seva perfecció que pel perímetre de les seves terres, car els dominis del rei no els ocupen els misis, ni els saces, ni els písides, ni d'altres pobles continentals, els uns establerts per la força, irreductibles els altres, després de fer defecció; ni són anomenats terra del rei, per a ésser, de fet, proprietat de tot aquell que sigui capaç de dominar-los; ni hi ha sàtrapes lluitant mútuament, com si no tinguessin un rei; ni les ciutats es revolten, les unes contra aquests, les altres contra aquells; ni cal enviar a unes ciutats els sentinelles que són expulsats de les altres, sinó que, com el recinte purificat d'un temple, així també tot el món habitat, amb més harmonia

que un cor, entona un cant uníson, pregant a l'ensem per l'eterna existència d'aquest imperi sota la direcció de l'emperador, que, com un corifeu, tan bellament el dirigeix, puix que arreu del món governa d'acord amb uns mateixos principis.

(30)

Els habitants de les muntanyes són més humils que els de les més baixes planures, car no oposen cap mena de resistència, mentre que els de les fèrtils planícies, colons o indígenes, són els vostres conreadors. Per altra part, no hi ha cap diferència entre el continent i les illes, ans, com una única terra

(31)

i com un únic poble, tot escolta en silenci, i només cal una paraula o un gest, perquè tot s'acompleixi amb més facilitat que tocar les cordes d'un instrument. Si cal dur a terme alguna cosa, n'hi ha prou amb pensar-la i la seva execució ja és efectiva. D'altra banda, els magistrats que han estat enviats a les ciutats i pobles, són cada un d'ells governants dels qui estan sota la seva autoritat, però respecte a ells mateixos i a llurs mútues relacions, són tots ells també com súbdits, dels quals hom podria dir que es diferenciaven només en ésser els primers a demostrar que s'escau als governats.

(32)

Pel que fa al suprem magistrat i regidor de tot, tal és el respecte i la por que a tots inspira, que el consideren més bon coneixedor d'allò que han de fer que ells mateixos, i el tracten amb més temor i reverència que a un dèspota, car realment cal comportar-se així amb l'home que atentament vigila i ordena llur actuació. Així doncs, ningú no és tan vanitós, que, en sentir solament el nom de l'emperador,

sigui capaç de romandre impertorbable, ans s'aixeca, el lloa, l'honora, fent a l'ensem una doble pregària, als déus a favor de l'emperador i a l'emperador pels seus afers personals. D'altra banda, quan els governadors tenen algun dubte, per petit que sigui, en els litigis i demandes, públiques o privades déllurs súbdits, si ve al cas, s'adrecen també a l'emperador i el demanen com han d'actuar, esperant fins que dóna una resposta, no menys que un cor fa amb el seu ins-
(33) tructor. D'aquesta manera, no cal que s'esgoti, rondant tot l'imperi, ni que personalment cada vegada entre homes diferents s'asseguri el seu règim, sinó que li és molt més fàcil de romandre en un mateix lloc i de dirigir tot el món habitat per mitjà de cartes, que poc després d'haver estat escrites, arriben ja als seus destinataris, com si fossin trameses per missatgers alats.

(34) Tanmateix, el més digne motiu de fascinició, d'admiració i d'agraïment, expressat amb paraules i fets, és el que exposaré tot seguit. En efecte, malgrat tenir un vast imperi, que governeu amb mà ferma i ple poder, heu triomfat sobretot en un aspecte que defineix prou bé la vostra idiosincrasia, car sou els únics entre els que mai han aconseguit un imperi, que governeu homes lliures. Ni Cària ha estat lliurada a Tissafernes, ni Frígia a Farnabazos, ni Egipte a un altre sàtrapa, ni el poble, com un casal, és esclau de l'home a qui, sense ésser lliure ell mateix, ha estat confiat, sinó que com homes que dirigeixen l'administració pública de les distintes ciutats d'un única

metròpoli, de la mateixa manera, també vosaltres governeu tot el món habitat, com si fos una única ciuutat, i designeu els vostres magistrats, com a partir d'uns comicis, per a protecció i tutela dels súbdits, no per a ésser llurs dèspotes. És per això que cada magistrat es retira davant del seu successor, quan acaba el temps del seu manament, sense oposar resistència, car ben lluny està d'actuar com si el país fos una propietat personal.

- (37) D'altra banda, la sentència pronunciada pels tribunals d'apel.lació, com si fos un recurs presentat pels ciutadans a la seva audiència, és esperada amb no menor ànsia pels qui havien rebut el veredictes que pels qui l'havien donat. Per tant, hom podria dir que ara els súbdits són governats pels magistrats enviats, tal com a ells mateixos els complauria.

- (38) Així doncs, no està aquest sistema més enllà de qualsevol democràcia? Car en ella, de fet, després del veredictes donat en la ciutat, no és possible de dirigir-se a un altre tribunal ni a uns jutges diferents, sinó que cal acatar la setència pronunciada, fora que sigui una ciutat tan petita que necessiti jutges d'una altra jurisdicció. Ara, en canvi, és possible de recórrer a un altre jutge, de més autoritat encara, que mai no eludeix cap demanda justa.

- (39) Endemés, en el vostre sistema jurídic equitativa i honrosa és la igualtat de què gaudeix un home senzill davant d'un home important, un ciutadà anònim davant d'un ciutadà il.lustre, un pobre da-

vant d'un ric, en plebeu davant d'un aristòcrata, de manera que s'esdevé realitat el vers d'Hesíode:

"amb facilitat atorga poder; amb facilitat, pe
rò, enfonsa el poderós".

Així és també el vostre jutge i príncep, guiat per la justícia, com un vent per la nau, que no afavoreix i acompanya més les veles del ric i menys les del pobre, sinó que ajuda amb equanimitat en cada moment a qui el necessiti, sigui qui sigui.

- (40) Passaré ara a parlar dels estats grecs, tot i que, en arribar a aquest punt del discurs, sento vergonya i por que les meves paraules sonin a bagatel·les. Tanmateix, com ja he dit abans, no els tractaré com si comparés termes equivalents, sinó que, mancat d'altres models, em veig obligat a utilitzar els que tinc a l'abast. D'altra banda, és també ridícul assenyalar amb sorpresa, que és impossible de trobar altres fets, ni de lluny, semblants als vostres, que eclipsen, en realitat, tota la resta, i esperar a fer la comparació en aquell moment en què puguem recordar esdeveniments similars. Per tant, crec jo, no cal estranyar-se, perquè l'admiració que provocarien, no seria la mateixa, tot i que poguessim parlar de gestes idèntiques.

- (41) No em passa per alt, en efecte, que per l'extensió dels territoris i per la dimensió dels afers, les potències gregues foren encara més insignificants que la persa, que acabo d'analitzar, i, per tant, em sembla un triomf de superioritat del vos

tre imperi en el més gran definitu i brillant certamen. el fet d'haver sobrepassat els bàrbars en riquesa i poder, i d'haver avantatjat els grecs en saviesa

(42) i seny, de manera que començaré per dir com els grecs organitzaren llur actuació política i quina projecció tingué. Si sembla que foren incapaços de mantenir potències molt inferiors al vostre imperi, és, amb tota evidència, el que caldrà sotmetre a votació.

(43) Els atenesos i lacedemonis abocaren tots llurs afanys a la consecució del poder i de l'hegemonia, però llur força consistia només en solcar el mar, dominar les Cíclades, posseir les terres de més enllà de Tràcia, les Termòpiles, l'Hel.lespont i Corifiàsion. Aquesta era llur força i, de fet, els esdevenia com quan un home, que desitja ésser senyor d'un cos, agafa només les ungles i les extremitats en comptes del cos sencer i considera que amb la possessió d'aquestes parts ja té aconseguit el seu desig. Així també, atenesos i lacedemonis, sospirant ambdós per l'hegemonia, colliren només el fruit d'unes illes, promontoris marítims, ports i altres indrets semblants, de manera que, en esgotar llurs esforços cara a un poder marítim, l'hegemonia fou per a ells un somni, ja que foren incapaços d'aconseguir-la.

(44) Cada una d'aquestes ciutats esdevingué en un moment determinat, com en un joc alternatiu de la sort, capitana dels grecs, però ni durant una sola generació, diria jo, fou capaç de mantenir la seva posició. Per altra part, no era tampoc un triomf elogiable, car, per tal d'aconseguir l'hegemonia,

assolien els uns sobre els altres la victòria anomenada "cadmea", com si cada un d'ells no considerés just que sempre fos l'altre l'únic odiat, i desitgés rebre també una part d'aquest ressentiment.

- (45) Això explica que el comportament d'un jerarca lacedemoni amb els grecs els fes allunyar se, de bon grat, dels espartans i buscar uns altres dirigents. Tanmateix, lliurats als atenesos, quan no havia passat massa temps s'ho repensaren, car no podien suportar la desproporció dels tributs ni els qui empraven aquests tributs com una excusa per a llurs exaccions. D'altra banda, estaven forçats a anar cada any a Atenes per retre comptes de llurs afers lo cals, alhora que els eren enviats colons i col·lectors d'impostos extraordinaris, si per cas es presentava
- (46) alguna sobtada necessitat. Tampoc no eren capaços de conservar lliures les ciutadelles i estaven sotmesos a la discreció dels demagogs que ells mateixos havien afavorit, tant dels que actuaven a favor com en contra seu, de manera que es veieren obligats a mantenir un innecessari exèrcit, fins i tot en els mesos dels jocs i de les festes, sense treure, emperò, de llur sobirania cap benefici tan avantatjós que mereixés el patiment de tantes dificultats.

- (47) Així doncs, la majoria dels aliats, descontents amb els atenesos s'adreçaren altra vegada als lacedemonis, com abans ho feren devers els atenesos, però, de la mateixa manera, de bell nou fo ren defraudats pels espartans. Car els havien promès que lluitarien contra els atenesos per la llibertat

dels grecs, i amb aquest pretext es feren seu el favor de gran nombre d'aliats, però, tant aviat com en derrocaren els murs d'Atenes i esdevingueren amos ab soluts de la situació, capaços d'actuar amb plena lli bertat, tant extremaren el règim atenès, que a totes les ciutats gregues instauraren tiranies, que per eufemisme anomenaven "decarquies".

(48) En efecte, anihilaren la dominació dels atenesos, arbitrària però aïllada, i en comptes d'aquesta introduïren moltes d'altres, que duïen a terme una política negativa envers llurs súbdits, pe rò no des d'Atenes ni des d'Esparta, sinó que, repar tides arreu del territori, sense treva estaven embranchades en els afers interns de les comunitats. Així doncs, si a l'inici de la guerra hagessin proclamat que lluitaven contra els atenesos, per tal de cometre més grans i nombrosos ultratges que ells i per a oferir les mateixes condicions de llibertat, no haurien pogut acomplir millor llur prometença.

(49) En conseqüència, aviat foren vençuts en una única esvaïda, els tebans els abandonaren i els corintis també els odiaren. El mar s'omplí de llurs harmostes, abocats a l'exili per la seva desme sura i per no haver exercit el seu ofici ni regit

(50) les ciutats com corresponia al seu nom. Així doncs, gràcies a les injustícies dels lacedemonis i a l'odi que d'arreu entre els grecs s'acreixia contra ells, el poder dels tebans augmentà i els vengueren a la batalla de Leuctra. Tanmateix, bandejats els lacedemonis, ningú no era tampoc capaç de suportar els te-

bans, vencedors d'una única batalla, ans semblava més avantatjós que la ciutadella Cadmea hagués estat encara sotmesa, i no pas triomfadora sobre els lacedemonis, de manera que, a la fi, també els tebens foren odiats.

(51) Però jo no he pas fet aquesta recopilació amb la intenció d'acusar tots els grecs, com l'increible autor del Tricarànon - d'altra banda, no hauria estat necessari-, sinó perquè vull demostrat que abans de vosaltres hom no ha conegut l'art de governar, car, si hagués estat descobert, els grecs, que en saviesa es distingien moltíssim de la resta dels homes, l'haurien practicat. Tanmateix, aquest art és una troballa vostra que més tard heu extès als altres pobles, de manera que és ben possible que sigui una veritat aplicable a tots els grecs, si hom en parlés d'ells, l'opinió manifestada respecte als atenesos: que foren molt capaços d'oposar-se a dominacions estrangeres, de vèncer els perses i lidis, de resistir travesses i fatigues, però que, mancats encara d'una formació per a les tasques de govern, quan intentaren exercir-lo fracassaren.

(52) És per això que enviaven a les ciutats unes guarnicions mai inferiors en nombre al total dels habitants d'aquelles zones on eren destacades, i despertaven entre els que encara no eren vigilats, la sospita que tota llur actuació era dirigida per la força i per la violència, d'on se'n derivaren dues conseqüències lògiques: d'una banda, no tenien controlades les ciutats, essent, tanmateix,

odiats, i de l'imperi collien les desventures en comptes dels beneficis, mentre que, d'una altra banda, no tenien consolidada llur dominació, però sí la fama que era enèrgica.

- (53) Així doncs, què els esdevingué després?. Sempre separats i dividits eren massa dèbils per a resoldre llurs problemes interns, però, malgrat la seva incapacitat de mantenir el propi poder, tanmateix, cercaven el dels altres. Mai no sapigueren reduir els que ambicionaven llur domini, per bé que els enviaven un elevat nombre de tropes, ni es concediren a si mateixos l'oportunitat de conservar la posició aconseguida, ans, afeblits a l'interior i a l'exterior, l'expansió de llur imperi els menà a una situació crítica, puix que no tenien els recursos suficients per a controlar-lo i l'objectiu que els urgia era contrari a llurs necessitats, car reeixir en els projectes els era motiu d'atribolament, com una mena de maledicció, mentre que el fracàs els era més suportable, perquè implicava inquietuts més petites.

- (54) En comptes de governants, més semblaven un poble escampat, que endebades s'afanyava, car, quan llur esforç arribava ja a la fi, sense explicació s'esvania i de bell nou tornava al seu punt de partida, com diuen els poetes.

D'altra banda, no els era útil que els súbdits tinguessin força, no fos cas que intriguessin contra ells, ni que n'estessin mancats, per tal d'obtenir en les guerres externes alguna utilitat de la seva aliança, de manera que, talment com

si jugessin, actuaven amb llurs súbdits: adés els empenyien cap endavant, adés els tiraven enrera, sense saber com servir-se'n; com si desitgessin a l'en-sems tenir-los i no tenir-los, els dirigien i pressionaven, però no eren capaços de dir quin objectiu acuitaven.

- (55) Tanmateix, la ridiculesa i absurdi-tat més grans era que obligaven a anar contra els sediciosos d'altres aliats que tenien el pensament de fer el mateix, és a dir, es comportaven gairebé com si induïssin els propis insurrectes a dirigir-se con-tra ells mateixos, puix que era forassenyat portar devers els rebels d'altres homes partidaris també de la defecció. Així doncs, de cap manera no era avan-tatjós als atenesos de fer palès l'ajut que amb llur esforç els propis aliats podien prestar als amoti-nats, de manera que atenyien justament uns resultats contraris als que havien projectat i necessitaven,
- (56) ja que amb la intenció de recuperar els rebels acon-seguien, més aviat, que àdhuc els aliats lleials s'insurgissin, car els demostraven que, si romanien en llur fidelitat, els farien anar els uns contra els altres, mentre que, si tots plegats s'alçaven, tenien més garanties de llibertat, en la mesura en què els dirigents acabarien per no disposar de tro-pes que poguessin pacificar els insurrectes.

- (57) En resum, ells mateixos es provo-caven més mals que els deslleials aliats, que sor-tien de la lliga per interessos individuals, mentre que ells afavorien amb llur política una comuna de-fecció.

En aquell temps, doncs, no existia una ordenació del poder ni amb coneixença la cercaven, si nó que, malgrat l'estretor de llurs territoris -en realitat, terres frontereres i lots de colonització-, no foren ni tan sols capaços de conservar-los per llur inexperiència i manca d'aptitud per a governar, puix que ni dirigien les ciutats amb filantropia ni les controlaven amb fermesa, essent alhora uns dèbils opressors, que a la fi, com la gralla d'Isop del seu plomatge, foren despullats de les seves possessions i ells sols hagueren de lluitar contra tots.

(58)

Tanmateix, allò que tots els homes d'antany, per dir-ho així, ignoraren, era reservat perquè vosaltres fossiu els únics en descobrir-ho i perfeccionar-ho, la qual cosa no és gens estranya, car, així com en les altres activitats la tècnica evoluciona juntament amb la matèria, de la mateixa manera, també, quan neix un imperi gran, de força su perior, aleshores la tècnica s'ajusta a ell i plegats avancen, afermant-se ambdós mútuament. Per la magnitud de l'imperi creix necessàriament l'experiència de governar i, alhora, en saber governar, és just i lògic que progressi l'imperi.

(59)

Però, el motiu més gran d'admiració i d'atenció rau sobretot en la vostra magnífica constitució i en la seva concepció, ja que res no hi ha que s'hi assembli. Heu dividit en dues parts tots els homes de l'imperi - en dir això, assenyalu ja que es tracta de tota la terra habitada -, i una d'elles, la més elegant, noble i poderosa, l'heu

(60) integrat en el nombre dels vostres ciutadans, consti
tuint arreu del món un únic poble, mentre que els
membres de l'altra són els vostres súbdits i gover-
nats. Ara ni la mar és un obstacle per a gaudir de
la vostra ciutadania, ni les distàncies per terra,
puix que no hi ha distincions entre Àsia i Europa,
sinó que tothom té accés obert a tot i ningú que
sigui digne de poder i, de confiança, roman estran-
ger, ans una comuna democràcia ha estat instaurada
arreu de la terra sota la direcció d'un únic, el
millor, magistrat i regidor, en la qual tots actuen,
com en una àgora comuna, ocupant cadascú el lloc
que li pertoca per la seva dignitat.

(61) La mateixa relació que hi ha entre
una ciutat i els seus territoris, s'estableix entre
aquesta ciutat i tot l'orbe, com si hagués estat de
signada capital comuna de tota la terra. En efecte,
hom podria dir que aquesta ciutadella, ella sola,
és el punt de reunió de tots els habitants de la se
va rodalia i dels que viuen a qualsevol altre in-
dret del seu territori, ja que mai no els refusa,
sinó que, com el basament de la terra suporta tots
els homes, així també la ciutat acull els que hi
arriben de tot arreu, com els rius són acollits per
la mar, amb la qual té de comú encara una altra
(62) particularitat. Car ni la mar s'acoreix per l'esco-
mesa dels rius -puix que ha estat decretat pel des
ti que, malgrat la confluència de les aigües, man-
tingui sempre el mateix volum-, ni en les dimen-
sions d'aquesta ciutat és perceptible cap senyal

d'alteració, de manera que, com els rius són acollits en les sines de la mar i aquesta els absorbeix i enclou tots, també aquesta ciutat, malgrat les anades i vingudes dels homes, és i sembla sempre la **mateixa**.

(63)

Valgui, doncs, aquesta digressió com a símil que el discurs mateix ens ha suggerit, car, com deiem abans, vosaltres, grans homes, heu donat una gran extensió a la vostra ciutat i l'heu feta admirable no amb la sobèrbia de prohibir als provincians de participar en ella, sinó que l'heu cercat una població digna, aconseguint que el nom de romà designi no l'habitant d'una ciutat, ans una raça comuna, que no és, tanmateix, una més entre d'altres, sinó el contrapès de tota la resta. D'altra banda, vosaltres no distingiu entre grecs i bàrbars, ni heu fet una absurda classificació, formant una ciutat més poblada, per dir-ho així, que tota la raça hel·lènica, sinó que la distinció és entre romans i no romans. !Tan lluny heu portat el nom de la vostra ciu-

(64)

tat!. En conseqüència, feta una repartició d'aquesta mena, els habitants de cadascuna de les ciutats són molts d'ells conciutadans vostres no menys que de llurs propis parents, per bé que fins i tot alguns mai no han vist aquesta ciutat. Per altra part, les ciutadelles no han d'ésser ocupades per guarnicions militars, sinó que els membres més distingits i influents de la comunitat vigilen llur pròpia pàtria a favor vostre, de manera que vosaltres teniu les ciutats sota un doble control: l'un des d'ací, l'altre des de llurs propis habitants.

(65)

Però cap enveja amenaça l'imperi, ja que vosaltres mateixos sou els primers a no envejar, en la mesura en què poseu a l'abast de tothom els privilegis i oferiu als qui en tenen capacitat no més ocasió d'ésser governats que de participar també en el govern, sense ésser, tanmateix, odiats pels que en resten exclosos. Car, perquè teniu una constitució universal, però com si fos la d'una única ciutat, és raonable que els magistrats no actuïn com amb béns aliens, sinó propis.

D'altra banda, gràcies també a aquesta ~~constitució~~ constitució el poble té garanties davant els abusos dels magnats locals, contra qui feu arribar la vostra indignació i el vostre càstig, si gosen promoure alguna alteració.

(66)

Així doncs, és natural que el present règim complagui i s'avingui tant als pobres com als rics, que no tenen necessitat de viure d'altra manera, car s'ha produït una general harmonia que inclou totes les distintes formes constitucionals, de manera que allò que abans semblava impossible d'assolir, ha estat aconseguit gràcies a vosaltres: control sobre un gran imperi, governat amb mà ferma, però alhora també amb filantropia.

(67)

Per això, les ciutats resten lliures de guarnicions. Patrulles i esquadrons són suficients per a vigilar pobles sencers, sense que un gran nombre de soldats hagi d'estar concentrat en les distintes ciutats del territori, sinó que, dispersos per la província en proporció als seus habi-

tants, algunes poblacions no saben on són llurs guardians. Però, si mai una ciutat ultrapassa la seva capacitat de mantenir l'ordre, no sentiu cap enveja dels qui haurien amenaçat i vigilat atentament llurs súbdits.

- (68) El resultat és que tots us paguen tributs amb més complaença que alguns d'ells voldrien rebre'ls d'altres, la qual cosa és natural, puix que el govern no és cap alliberament per als qui no saben exercir-lo. Per tant, si hom pot dir que "la segona navegació" és el fet d'ésser governats pels millors cabdills, trobar-se ara sota la vostra hegemonia n'es àdhuc la primera. Així doncs, tots estan controlats amb fermesa, però no creurien convenient de separar-se de vosaltres, més que els mariners del timoner, ja que, com les ratapinyades a les coves es tenen arrapades les unes amb les altres i amb les roques, així també tots depenen de vosaltres amb constant por i precaució, perquè no en caigui cap del rastrell, i abans temerien d'ésser deixats per vosaltres, que de deixar-vos ells.

- (69) Per això, en comptes de disputar pel poder i pels privilegis, causa de totes les guerres desencadenades en el passat, dels vostres súbdits, els uns, no pertorben la plàcida pau, com un somort corrent d'aigua, contents de veure cessats llurs afanys i dissorts, i se n'adonen que abans, en realitat, havien lluitat endebades; i els altres, no recorden amb certesa quin poder ha temps tenien, sinó que, com en el mite d'un panfili, o, si no, de Pla-

tó, les ciutats, quan jeien ja sobre la pira per llur mútua rivalitat i discòrdia han rebut una hege^{monia} estable i, de sobte, s'han reviscolat. Tanmateix, no tenen paraules per a explicar com han per^{vingut} a aquesta situació, essent solament capaces d'admirar el present, puix que llur estat és gairebé el mateix d'aquells homes, que, quan desperten, de bell nou contemplen les imatges que acabaven de veu^{re} en somnis, però, ara ja, fetes realitat.

(70)

D'altra banda, ningú no dóna ja crèdit a les notícies sobre les guerres, cas que alguna vegada s'hagin produït, sinó que, en general, hom les escolta a títol de mites. Fins i tot, si mai se'n declara alguna als confins de l'imperi - com és raonable en un imperi tan gran i d'extensió il·limitada - per follia dels getes, dissort dels libis o perversitat dels qui habiten a l'entorn del mar Roig, tots plegats incapaços de gaudir del benestar present, aviat com a mites són difoses també aquestes guerres i les històries que se'n deriven !Tan pregon a és la vostra pau, per bé que la guerra ha estat el vostre patrimoni!.

(71)

Els sabaters i fusters d'ahir no són els hoplites i genets d'avui, ni per primera vegada es vesteix de soldat, en plena campanya, l'home que poc abans feia de pagès; ni, com en un casal pobre els cuiners són també els vigilants o fan els llits, tampoc vosaltres heu barrejat així les professions, ni heu esperat que la necessitat convertís en soldats els que tenien d'altres ocupa^{re}

cions, ni heu permès als enemics d'ésser ells els que us cridessin a les armes.

(72) Quant a l'administració civil de tot l'imperi, ja ha estat dit sota quins criteris l'heu concebuda i com ha estat establerta. Però, ara és moment de dir, respecte a l'exèrcit i organització militar, quina concepció n'heu tingut i quina estructura els heu donat, puix que és tan admirable també el vostre coneixement en aquesta matèria, que no és possible trobar-ne cap model.

(73) Els egipcis, que eren, com hom deia, més savis que la resta dels pobles, progressaren fins a donar a la milícia una específica disposició, de manera que semblava que havien trobat la solució més enginyosa, en establir per als defensors del país uns drets especials, independents dels de la resta d'habitants.

Vosaltres, per la vostra part, heu tingut el mateix propòsit, però li heu donat una execució distinta, car la vostra organització és la més esplèndida i la més intel·ligent. Entre els egipcis cada un dels grups no gaudia de drets idèntics, sinó que es trobaven en pitjors condicions els militars que els civils, malgrat ésser els únics que sense treva maldaven, situació que no els era justa ni agradable. Entre vosaltres, en canvi, per bé que tots gaudeixen d'igualtat, ha estat tanmateix possible de concedir a l'exèrcit un estatut propi, i el vostre coratge ha superat el dels grecs, el dels egipcis i el de tots els pobles que puguin ésser esmentats.

(74)

Però, si molt darrera heu deixat tots els altres amb les armes, molt més avançats esteu encara respecte a la concepció de l'exèrcit, car no heu estimat digne del vostre imperi, que els habitants d'aquesta ciutat fossin els únics components de les legions, sotmesos a tota mena de dissorts, en comptes de complaure's en la present felicitat. Tanmateix, tampoc heu confiat en els mercenaris, ja que cal formar els soldats sense pressura. Com, emperò, ho heu aconseguit?. Heu creat un exèrcit patri, sense mobilitzar els ciutadans de Roma, feta que ha estat només possible gràcies a tota la vostra concepció del poder i al vostre criteri de no jutjar ningú estranger per a cap tasca de les que podia o calia que realitzés.

(75)

Així doncs, com i quins homes han estat reclutats?. Arreu dels vostres dominis heu examinat amb deteniment els que podrien acomplir aquest servei, i, quan els heu trobat, al mateix temps que els heu apartat de llur pàtria, els heu ofert la vostra pròpia ciutat, de manera que fins i tot senten vergonya de dir d'on eren abans. En donar-los la vostra ciutadania, els heu fet també soldats, i els habitants d'aquesta ciutat no han de servir com a soldats ni els soldats són en cap aspecte menys ciutadans, ja que, quan s'enrolen en l'exèrcit, perden llur antiga ciutadania i esdevenen des d'aquell dia els vostres conciutadans i defensors.

(76)

Tots, doncs, participen en el vostre exèrcit i cap ciutat no està descontenta, car de ca-

dascuna heu reclutat uns homes tals, que ni voldrien extorsionar les ciutats d'on provenen, ni serien suficients per a proveir un exèrcit exclusivament casolà, de manera que totes les ciutats manifesten benivolença envers les tropes foranes, com si fossin natives, però individualment cap d'elles no té soldats propis, car tots formen part de la vostra magnífica organització.

(77) D'altra banda, en seleccionar els homes més competents d'arreu de l'imperi, no és petit el guany aconseguit, car no creieu que els homes de especial excel·lència natural o superioritat física hagin d'entrenar-se cara als jocs o a cenyir corones en les conteses, ans per tal que lluitin i trofin en les més importants i autèntiques proves, en les que reeixir és potser un atzar, ja que està en joc la defensa d'un imperi tan gran. Considereu, en canvi, que els homes seleccionats com als millors i més competents cal reunir-los en el moment adient i no pas entrenar-los des de molt abans, a fi que siguin vencedors, tan aviat com ocupin llurs posicions.

(78) Així doncs, d'arreu de l'imperi heu rehabilitat i triat per llinatges els homes del vostre exèrcit en unes condicions tals, que no poden envejar els que romanen a la ciutat, com quan els uns i els altres no gaudien dels mateixos drets, ans, al contrari, consideren un honor la seva participació en la vostra milícia.

Per altra part, després de reclutar-los i organitzar-los d'acord amb aquests principis,

els conduïu als límits de l'imperi, on, distribuïts en distintes guarnicions, els assigneu a cadascú la vigilància d'una zona determinada, car també us heu plantejat i heu raonat el paper de les muralles, de les quals ara és oportú parlar-ne.

- (79) En efecte, ningú no podria dir que aquesta ciutat, si la compara amb l'audaç actitud dels lacedemonis, no té muralles ni que està fortificada amb la magnificència de Babilònia o de qualsevol altra ciutat, cas que mai, abans o després, hagi existit alguna ciutadella més opulenta - tot i que vosaltres heu aconseguit que aquesta fastuosa murada sembli, en realitat, un joc d'infants o una obra de dones. Car encerclar la ciutat de murs, com si l'amaguessiu o fugissiu dels súbdits, ho heu considerat innoble i en desacord amb la resta de la vostra concepció de l'imperi, com si un dèspota es mostrés temorós dels seus propis esclaus.

- (81) Tanmateix, no us heu despreocupat de les murallas, car n'heu envoltat l'imperi, però no la ciutat, ja que lluny d'ella heu bastit uns murs esplèndids i dignes de vosaltres, visibles per als qui habiten dins del seu clos, però, per arribar fins a ells des d'aquesta ciutat, cal recórrer una distància de mesos, fins i tot d'anys. Car, al defora del recinte més extern del món habitat, talment com quan en la fortificació d'una ciutat hom aixeca una segona línia, així també heu edificat una muralla de més ampla volta i més fàcil vigilància. Allà heu alçat els vostres murs i heu construït ciutats frontereres a l'entorn

de tot l'imperi, poblant-les amb colons i dotant-les amb artesans auxiliars, ultra instaurar arreu un ordre general.

- (82) Així doncs, com un fossat, les legions tanquen l'imperi en un cercle, el perímetre del qual no és possible de calcular-lo, ni en deu parasanges, ni en vint, ni en poques més, ni dir amb exactitud quina àrea té, car tota la terra que s'estén entre Etiopia i Fasis, i des de l'Eúfrates cap a l'interior, envers ponent fins a la més remota gran illa, està
- (83) inclosa en ell. Tal és la superfície que tanca el cercle i perímetre d'aquestes muralles, que no han estat cimentades amb asfalt ni amb maons ni s'alcen lluentes de pols, sinó que les que per naturalesa corresponen a cada un dels llocs, i moltes més encara, estan, com diu Homer del mur d'un habitacle, atapaïdes de macs i encadellades amb precisió i ferma, il·limitades en extensió, brillants i més lluentes que el bronze.
- (84) El cercle de les vostres muralles, gran i esplèndid, inquebrantable i indestructible, eclipsa tots els altres, car mai no ha existit altre de tan ferm, en la mesura en què uns homes, que no saben què és la fugida, defensen amb llurs escuts aquestes muralles, harmonitzats els uns amb els altres en aquell equilibri que Homer estableix entre els mirmidons, quan els compara amb un mur, en el passatge ja esmentat, i les armes de la guerra:

"de tal faisó els cacs s'estrenyien els uns amb els altres que una sageta no podia passar

entre ells; els escuts brandats per damunt dels caps resistien el pes de curses més dures que les de l'estadi, puix que àdhuc genets hi podrien correr".

Com Eurípides, hom podria dir que veu, en realitat, una plana de bronze. També les cuirasses es tenen les unes amb les altres de tal manera que, si hom alineés entre dos soldats un tercer sense armes, aquest tindria suficient protecció amb la defensa rebuda d'un cantó i altre. Els dardells, com la pluja de Zeus, cauen els uns damunt els altres en immediata successió. Aquesta és, doncs, l'harmonia que tanca el cercle dels vostres murs, zeladors de tota terra.

(85)

Ha temps Darius amb Artafernes i Datis fou capaç només de prendre en una xarxada una única ciutat d'una única illa, mentre que vosàltres, si és possible de dir-ho, heu enxarxat tot el món i ara el conserveu amb el conjunt dels seus ciutadans i estrangers, que per tot arreu, com he dit, heu escollit, oferint als que destaquen per llurs qualitats l'esperança que més tard no se'n penediran. Car no sempre surt d'entre els nobles l'home capaç d'ocupar el primer lloc, ni entre els de segona categoria l'home capaç d'ocupar el segon lloc, i d'aquesta manera en cadascuna de les posicions, sinó que tothom té la plaça que mereix, puix que no taxeu el valor dels vostres soldats per llurs paraules, ans per llurs obres, actitud de la qual heu donat il·lustres exemples. Per tant, tots consideren la inactivitat com una dissort, mentre que aprecien llur actuació com un mitjà per a

la consecució de llurs aspiracions. Davant els enemics tots tenen un mateix sentiment, però entre ells, els uns amb els altres, rivalitzen tota la vida en ésser els primers, essent els únics homes que fan vots per enfrontar-se amb l'enemic.

(86)

Així doncs, quan hom mira la preparació i organització de la tropa, pensa que, fins i tot si els enemics fossin deu o vint vegades més nombrosos, com diu el vers homèric, tanmateix, un sol home els faria fugir i encalçaria; i, quan hom mira la totalitat i la lleva de l'exèrcit, creu i diu allò mateix que el rei d'Egipte que va fer front a Cambises, quan saquejava el país i expoliava els temples. Car aquest rei escampà sobre els murs de la Tebes egípcia un terròs de terra i vessà una copa d'aigua del Nil, per a simbolitzar que Cambises, fins que no fos capaç d'enrubinar Egipte i el Nil, enduent-se'ls per la força, mai no usurparia la riquesa dels egipcis, que, mentre romanguessin la terra i el riu, sempre de bell nou tindrien béns semblants i la riquesa mai no deixaria Egipte. Del vostre exèrcit, doncs, també és possible pensar així i dir que, fins que no arribi l'home capaç de desarrelar la terra del seu fonament i de fer-la desaparèixer, després de buidar-la, mai no perdreu el vostre contingent militar, sinó que tots els que desitgeu tenir, us arribaran sempre d'arreu del món.

(87)

Per això, heu fet palès que la resta dels homes són, quant a l'organització de les tropes, com infants, car no sols heu establert que soldats i

i oficials rebessin la mateixa instrucció cara als enemics, ans molt especialment cara a ells mateixos, perquè viuen sempre sota disciplina i ningú no pot abandonar mai el lloc que li ha estat assignat, sinó que, com en un cor permanent, cadascú coneix i manté la seva posició, de manera que el subordinat no sent cap enveja de qui reb més honors, ans imposa amb ferma la seva autoritat als seus inferiors.

- (88) Es per això que sento enuig, quan ja d'altres abans han dit dels lacedemonis, que llur exèrcit, llevat d'uns pocs, era una jerarquia de comandaments, car aquesta frase calia resevar-la per a vosaltres i de vosaltres dir-la per primera vegada. Així doncs, el seu autor la va pronunciar abans d'hora puix que l'exèrcit dels lacedemonis estava format per un nombre tan minso de soldats, que no és cap inversemblança dir que tots eren jerarquies.

Però avui dia no és gens fàcil conèixer el nom de tan elevat nombre de soldats i pobles que integren el vostre imperi, al capdamunt del qual hi ha un únic guia que tot ho examina i vigila -nacions, ciutats, tropes, oficials-, fins arribar als últims graus -ometo tots els intermedis- en què un sol home té autoritat sobre quatre o dos soldats, ja que, com a la filosa la llana va abrinant-se cada vegada més, així també l'exèrcit progressivament es ramifica, però manté el seu arranament fins a la fi.

- (89) Com, doncs, aquesta organització no va més enllà de tota capacitat humana?. Em passa pel cap de citar un vers d'Homer amb una petita modificació

al final:

"Talment m'afiguro de Zeus Olímpic per dins l'imperi".

Car, quan un sol home té tal quantitat de súbdits, i els seus servidors i ambaixadors són molt inferiors a ell, però molt millors que aquells de qui se n'ocupen; quan tot s'acompleix sense enrenou i pertorbarció, en silenci; quan l'enveja és absent i tot està sadollat de justícia i respecte, no mancant a ningú el fruit de la seva virtut, com no ha de tenir sentit aquest vers?.

(90)

D'altra banda, em sembla que vosaltres heu instaurat en aquesta ciutat una constitució distinta de la dels altres pobles. Hom ha dit sempre que hi ha entre els homes tres tipus de constitucions, dos de les quals tenen dos noms, determinats pel caràcter dels seus representants. Aquestes denominacions són tirania i oligarquia, reialme i aristocràcia, mentre que l'altra té el nom de democràcia, tant si la seva aplicació és bona com inadequada, de manera que les ciutats han estat classificades segons que l'elecció o la sort els hagi atorgat un tipus o altre de constitució.

Tanmateix, el vostre estat no té cap punt de similitud amb elles, car és com una mescla de totes tres formes constitucionals, mancada, però, dels elements més dolents de cadascuna. El model de constitució que ha triomfat entre vosaltres és tal, que, quan hom mira el Senat, òrgan consultiu i dipositari dels poders, pensa que no hi ha una aris

tocràcia més perfecta que aquesta; quan hom observa la força del poble i amb quina facilitat aconseguix allò que desitja i demana, pensa que, perquè sigui una democràcia, res no hi manca, llevat dels propis errors del poble; i, quan hom mira l'èfor i prità de tots ells, gràcies al qual el poble té la possibilitat d'assolir les seves aspiracions i l'oligarquia el govern i poder, el veu com l'encarnació de la més perfecta monarquia, lliure, tanmateix, dels vicis d'un tirà i més digne que un august rei.

- (91) Però, no és inversemblant que vosaltres hagiú estat els únics capaços d'establir aquestes distincions i de comprendre com cal dirigir els afers interns i externs de la ciutat, car sou els únics governants per naturalesa, en la mesura en què els altres pobles que abans d'ara instauraren un poder absolut, esdevingueren alternativament dèspotes i esclaus els uns dels altres, i, d'aquesta manera, bastards del poder, com si en un joc per ordre canviessin llur posició, els macedonis esclavitzaren els perses, els perses els medes, els medes els siris. A vosaltres, tanmateix, tots us coneixen, des que us coneixen, com a governants, car des d'un principi heu estat lliures, i, com que heu dirigit sempre les vostres mires cap a l'imperi, us heu equipat de tot el que podia contribuir-hi de manera favorable, trobant una constitució, com ningú mai abans d'ara i donant a tots lleis i normes indefugibles.

- (92) És per això que potser no resultaré inoportú, si exposo una idea que fa estona se m'ha

acudit i que en nombrosos moments he tingunt rondant-me els llavis, però que fins aquí sempre el desenvolupament del discurs ha diferit. Car en quina mesura heu avantatjat tots els altres per la magnitud del vostre imperi i pel propòsit de la vostra constitució, això ja ha estat dit. Tanmateix, em sembla que ara no seria un desencert dir que els que us han precedit, tot i que dominaven una gran part de la terra, governaven aquests mateixos pobles que vosaltres com si fossin cossos nus.

- (93) Quan han existit tantes ciutats, continentals o marítimes?, o quan han estat tan ben proveïdes?. Quin home viatjava en el passat, comptant les ciutats per dies, o travessant-ne en un mateix jorn dues o tres, com si fossin barris?. Així doncs, la inferioritat dels vostres predecessors és palesa no sols en els fonaments de l'imperi, ans també i en la mesura en què governaven els mateixos pobles que vosaltres, en la manca d'igualtat i d'homogeneïtat entre els súbdits, car cal només oposar a una tribu del passat la comunitat avui en ell establerta. Per tant, hom podria dir que ells foren reis de deserts i de guarnicions, mentre que vosaltres sou els únics governants de ciutats.

- (94) Ara totes les ciutats gregues prosperen sota el vostre comandament, i llurs monuments, activitat i embelliment us honoren com un bell raval. Els promontoris de la costa i de l'interior són plens de ciutats, les unes de nova fundació, les altres engrandides per i sota el vostre domini.

(95) Jònia, la terra tan disputada, alli berada ja de guarnicions i sàtrapes, a tots s'ofereix com a guia de bellesa, car quant gran fou abans el seu avantatge en elegància i ordre sobre els altres pobles, tant ho és ara la preeminència que ha aconseguit sobre ella mateixa. També la noble i gran ciutat d'Alexandre a Egipte ha esdevingut un ornament de la vostra hegemonia, com un collaret o braçalet entre les altres joies d'una rica senyora.

(96) D'altra banda, teniu especial cura dels grecs, com si us haguessin nodrit, i esteneu sobre d'ells la vostra mà protectora, reviscolant-los, quan jeien postrats, ja que a uns, els que antany foren els millors cabdills, els heu concedit llibertat i autonomia, mentre que els altres els conduïu amb mesura dins d'una gran moderació i sol·licitud. Quant als bàrbars, els eduqueu amb bondat o fermesa, segons la naturalesa de cada un d'ells, car és raonable que no siguin pitjors que cavallerissos els que són governadors d'homes, de manera que vosaltres, després d'indagar quina és la seva idiosincràsia, d'acord amb ella els dirigeu.

(97) Com en una festa tot el món ha renunciat al seu antic vestit, les armes, i s'ha abocat a tota mena de bellesa i de joia amb plena llibertat. Les velles rivalitats han abandonat les ciutats i una única emulació les anima totes: aparèixer cadascuna com la més bella i atractiva. Arreu del món hi ha palestres, fonts, pòrtics, temples, tallers, escoles, i és possible de dir amb encert que tot el món ha re

cuperat la salut, com si abans, des d'un principi, hagués estat malalt.

(98)

Les ciutats mai no deixen de rebre els obsequis que els arriben de vosaltres, però no és possible determinar quines en són més beneficiades, puix que la vostra filantropia és idèntica per

(99)

a totes. Les ciutats llueixen d'esplendor i bellesa, i tot el món està guarnit com un jardí. El fum de les planures i els senyals de foc, amigues o enemics, com si el buf del vent se'ls hagués endut, són lluny, més enllà de la mar i de la terra, de manera que en el seu lloc hom ha introduït l'encís de la festa, un nombre infinit de jocs i celebracions, que mai no acaben, ans, com un foc sagrat i inextingible,

cada dia en un indret diferent, sempre és possible trobar-ne alguna. Així doncs, tots han estat dignes de participar-hi i solament cal compadir els que romanen encara fora de la vostra hegemonia, cas que n'hi hagi alguns, pels grans béns de què resten mancats.

(100)

Per tant, la coneguda sentència, que la terra és la mare de tots i la pàtria comuna de tots, sou vosaltres els que milllor l'heu justificada, car és possible tant per a un grec com per a un bàrbar, amb els seus béns o sense ells, d'anar fàcilment on vulgui, com si passés d'una pàtria a una altra. Ni les portes Cilícies ni els estrets i sorrencs passos entre Aràbia i Egipte, ni muntanyes inaccessibles, ni rius d'infinita extensió, ni inhospitalàries tribus bàrbares provoquen cap mena de por, car per a sentir-se segur, cal només ésser ciutadà romà, o més

aviat, un dels vostres súbdits.

(101)

Les paraules d'Homer:

"la terra comuna per a tots",
amb vosaltres han esdevingut realitat, ja que heu
mesurat tot el món, heu estès ponts damunt els rius,
heu aplanat muntanyes fent-les terres per a cavalcar,
heu munit amb guarnicions zones deshabitades i tot
ho heu sotmès als vostres costums i organització.
Per tant, m'afiguro que allò que era considerat vi-
da abans de Triptòlem, era també l'anterior als vos-
tres dies: una vida dura, agresta, ben poc distinta
d'una existència muntanyenca; mentre que la vida ci-
vilitzada, és a dir, la d'ara, fou iniciada per la
ciutat dels atenesos, però ha estat consolidada per
vosaltres, segons, ans també, com diuen, millors.

(102)

Així doncs, ara no cal traçar una
descripció de la terra ni enumerar els costums de ca-
da poble, car vosaltres sou els guies comuns de tots.
Heu obert les portes del món i heu donat a tots els
que ho desitgen l'oportunitat d'esser testimonis ocu-
lars; heu prescrit lleis comunes per a tots i heu po-
sat fi a l'estat anterior, atractiu per fer-ne una
descripció de paraula, però intolerable, quan hom
l'examina amb seriositat; heu fet possibles els ma-
trimonis mixtes i heu organitzat tot el món com si
fos una única casa.

(103)

Com diuem els poetes, abans del
regne de Zeus, tot l'Univers era ple de discòrdia,
confusió i desordre, però, quan arribà al poder,

- l'asserenà, i els Titans, vençuts per ell i pels seus lleials, foren desterrats a les més pregoneres caverne de la terra. Així també, aquell que reflexioni sobre l'estat del món abans dels vostres dies i sota el vostre comandament, comprendrà que antany tot estava capgirat de dalt a baix i era dirigit a l'atzar, però que, quan vosaltres heu assolit el poder, les pertorbacions i discòrdies han acabat, un ordre general i una llum radiant han penetrat la vida pública i privada dels homes, han aparegut lleis i els altars dels déus han rebut testimonis de la confiança dels homes.
- (104) Car abans els altres, com si castressin llurs pares, devastaven la terra, i no devoraven llurs fills, però mataven els propis i els dels altres per llurs mútues discòrdies, fins i tot davant dels temples. Ara, en canvi, una diàfana i universal seguretat ha estat garantida a la terra i als seus habitants, puix que tot resta lliure de qualsevol patiment, en haver estat adoptats els mitjans que fan possible un bon govern.
- (105) També els déus, observadors favorables, col·laboren en la vostra recta direcció de l'imperi i recolzen la vostra possessió: Zeus, perquè per ell bellament administreu la seva bella obra, que és, segons diuen, el món habitat; Hera és honorada, perquè els matrimonis es fan segons una llei; Atena i Hefest pel respecte que hom té a llurs arts; Dionís i Demèter, perquè els seus fruits no són ultratjats; Posidó, perquè li heu deslliurat el mar de combats navals i les naus de guerra han estat canviades per les

dels comerciants; el cor d'Apol·lo, d'Artemis i de les Muses mai no deixa de veure les seves comparses en els teatres; Hermes no està privat de jocs ni d'ambaixades. Quan millors ocasions ha tingut Afrodita per als seus encants i unions, o quan les ciutats n'han tingut una part tan gran?. Els favors d'Asclepi i dels déus egipcis mai, com ara, no s'han ofert als homes. Tampoc Ares no ha estat deshonorat per vosaltres, ni és de temer que provoqui una general pertorbació, com quan contemplava el banquet dels Lapites, ans a les riberes dels rius més allunyats dirigeix una dansa sense fi i conserva les armes netes de sang. El sol omnivident no contempla ara cap violència ni cap injustícia ni cap de les maldats habituals en temps passats, de manera que és raonable que observi amb complaença el vostre imperi.

- (106) També Hesfode, crec jo, si hagués estat tan perfecte i inspirat poeta com Homer, que no ignorà l'arribada del vostre imperi, sinó que va profetitzar-la en els seus versos, no hauria començat la genealogia de les races per l'Edat d'or, com va fer, ni, tot i que hagués pres aquest punt de partida, en tractar de la darrera de les races, la de ferro, no hauria dit que el seu anorreament es produïria,

 "quan els homes naixessin ja amb els polsos canossos",

sinó, quan arribessin la vostra supremacia i el vostre imperi, car aleshores tindria loc la ruïna de la raça de ferro sobre la terra, i Díke i Aidós podrien tornar a viure entre els homes, havent d'ésser compa

dits els nascuts abans dels vostres dies.

- (107) Per altra part, les vostres magistratures, en realitat, per vosaltres introduïdes, cada vegada són refermades per tots.....L'actual magistrat suprem, com un atleta, amb tanta claredat avantatja els seus avantpassats, que no és fàcil de dir en quina mesura va al davant d'homes tan distints. Fins i tot hom podria dir que justícia i llei, són els seus decrets. El millor exemple és que tria com a col.laboradors en el poder homes de confiança i de formació similar a la seva, més que cap altre dels qui l'han precedit.

- (108) Sens dubte, l'esforç més gran d'ença que he començat ha estat d'igualar el meu discurs a la majestat de l'imperi. Tanmateix, hauria necessitat tant de temps com és el de l'imperi, que tant de bo sigui tota l'eternitat.

Així doncs, millor és cloure el discurs, com els poetes de ditirambs i de peans, amb una pregària:

- (109) Siguin invocats tots els déus i els fills dels déus, perquè atorguin que aquest imperi i aquesta ciutat gaudeixin de prosperitat perenne i no se'n vegin privats, abans que el ferro floti en el mar i que els arbres deixin de florir a la primavera. !Que l'emperador i els seus fills siguin preservats i aconseguixin des del seu poder béns per a tots!.

El meu audaç intent acaba aquí. Ara, però, sou vosaltres els que heu de decidir si he reeixit o fracassat en ell.

B I B L I O G R A F I A

A) Edicions.

- DINDORF, G.: Aristides, 3 vol., Leipzig, 1829.
- KEIL, B.: Aelii Aristidis Smyrnaei quae supersunt omnia, vol. II orationes XVII-LIII, Leipzig, 1898.

B) Traduccions.

- BEHR, C.A.: Aelius Aristides and the Sacred Tales, Amsterdam 1968.
- OLIVER, J.H.: "The ruling power: a study of the Roman Empire in the Second Century after Christ through the Roman Oration of Aelius Aristides", Transactions of American Philosophical Society, XLIII, 4, 1953, pp. 873-1003 (text grec en apèndix).

C) Estudis.

- ALSINA, J.: Literatura griega, Barcelona, 1967.
- BARROW, R.H.: Plutarch and his time, London, 1969 /3/.
- BAYET, B.: Literatura latina, Barcelona, 1975 /2/, (trad. cast.).
- BEHR, C.A.: Aelius Aristides and the Sacred Tales, Amsterdam 1968.
- BENGSTON, H.: "Das Imperium Romanum in griechischer Sicht", Gymnasium, 1964, 71, pp. 150-167.
- BLEICKEN, J.: "Der Preis des Aelius Aristides auf das römische Weltreich", Nach. der Akad. der Wiss., Phil.-hist. Kl., 1966, 7, pp. 223-277.
- BOMPAIRE, J.: Lucien écrivain: imitation et création, Paris, 1958.
- BOULANGER, A.: "Chronologie de la vie du rhéteur Aristide", Revue de Philologie, XLVI, 1922, pp.26-55.

- BOULANGER, A.: Aelius Aristide et la sophistique dans la province d'Asie au IIe siècle de notre ère, Paris, 1923 (reimpressió, 1968).
- BOULANGER, A.: "Lucien et Aristide", Revue de Philologie, XLVII, 1923, pp. 144-151.
- BOWERSOCK, G. W.: Greek Sophists in the Roman Empire, Oxford, 1969.
- BOWERSOCK, G.W.: "Greek intellectuals and the imperial cult in the Second Century A.D.", Entretiens sur l'Antiquité classique, Fondation Hardt, XIX, 1973, pp. 166-212.
- BOWIE, E.L.: "Greeks and their Past in the Second Sophistik", Past and Present Series, Boston-London, 1974, pp. 166-209.
- CANTARELLA, R.: La literatura griega de época helenística e imperial. Buenos Aires, 1972, (trad. cast.).
- CAPELLE, K.: "Griechische Ethik und römischer Imperialismus", Klio, XXV, 1932, pp. 86-113.
- DELATTE, L.: Les traités de la Royauté d'Ecphante, Diotògene et Sthénidas, Paris, 1942.
- EDELSTEIN, E.J. & L.: Asclepius, New York, 1945.
- FESTUGIÈRE, A.J.: Libertad i civilización entre los griegos, Buenos Aires, 1972 (trad. cast.).
- GARCÍA GUAL, C.: Los orígenes de la novela, Madrid, 1972.
- GAUDEMET, J.: Institutions de l'Antiquité, Paris, 1967.
- GIL, L.: Therapeia, la medicina popular en el mundo clásico, Madrid, 1969.
- GIL, L.: Censura en el mundo antiguo, Madrid, 1961.
- HOMO, L.: El imperio romano, Madrid. 1961 (trad. cast.).
- JAEGER, W.: Paideia: los ideales de la cultura griega, México, 1957 /3/, (trad. cast.).
- JONES, A.H.M.: "The Greeks under the Roman Empire", Dumbarton Oaks Papers, XVII, 1963, pp. 3-19.
- JONES, C.P.: Plutarch and Rome, Oxford, 1971.
- JONES, C.P.: The Roman World of Dio Chrysostom, Cambridge, Massachetts, London, 1978.

- KENNEDY, G.: The art of persuasion in Greece, New Jersey, 1963.
- KOVALIOV, S.I.: Historia de Roma 2, Madrid, 1975 (trad.cast).
- LESKY, A.: Historia de la literatura griega, Madrid, 1968 (trad. cast.).
- LIND, L.R.: "Concept, action, and character. The reasons for Rome's greatness", Transactions of American Philological Association, CIII, 1972, pp.235-283.
- MARROU, H.I.: Historia de la educación en la Antigüedad, Buenos Aires, 1976 /3/, (trad. cast.).
- MESK, L.: "Der Aufbau der XXVI Rede des Aelius Aristides", Programm Franz-Joseph Realgymnasium, Viena, 1909.
- MIRALLES, C.: "Panorama literario del s. IV", Boletín del Instituto de Estudios Helénicos, 1970-71, IV-V, pp. 63-76.
- MIRALLES, C. : "Los cínicos, una contracultura", Estudios Clásicos, 61, XIV, 1970, pp. 347-378.
- MIRALLES, C.: La novela en la antigüedad clásica, Barcelona, 1968.
- NORDEN, E.: Die antike Kunstprosa, Leipzig, 1915-1918.
- OLIVER, J.H.: "The ruling power: a study of the Roman Empire in the second Century after Christ through the Roman Oration of Aelius Aristides", Transactions of American Philosophical Society, 43, 4, 1953, pp. 873-1003.
- PALM, J.: Römertum und Imperium in der griechischer Literatur der Kaiserzeit, Lund, 1959.
- PASQUALI, G.: "L'idea di Roma", Terze pagine stravaganti, 1942, pp. 25-72.
- PAVAN, M.: Storia romana, Roma, 1969.
- PAVAN, M.: "Sul significato storico dell'Encomio di Roma di Elio Aristide", Parola del Passato, 17, 1962, pp. 81-95.
- PERETTI, A. : Luciano, un intellettuale greco contro Roma, Firenze, 1946.

- PERRY, B.E.: "Literature in the Second Century", Classical Journal, 50, 1955, pp. 295-298.
- PFLAUM, H.G.: "Tendances politiques et administratives au IIe siècle de notre ère", Revue des Études Latines, XLII, 1964, pp. 112-121.
- PHILLIPS, E.D.: "Three Greek writers on the Roman Empire", Classica & Medioevalia, 1957, pp. 102-109.
- PHILLIPS, E.D.: Greek Medicine, London. 1973.
- PIGANIOL, A.: Historia de Roma, Buenos Aires, 1971, (trad. cast.).
- QUACQUARELLI, A.: La retorica antica al bivio, Roma, 1956.
- RATTI, E.: "Impero romano e armonia dell'universo. Nella practica retorica e nella concezione religiosa di Elio Aristide", Memoire dell'Istituto Lombardo, Academia di Scienze e lettere, XXXI, 4, 1970, pp. 281-361.
- REARDON, B.P.: Courants littéraires grecs des IIe et IIIe siècles après J.C., Paris, 1971.
- RODRÍGUEZ ADRADOS, F. : "Sobre el movimiento aticista", Estudios Clásicos, 61, XIV, 1970, pp. 433-452.
- ROHDE, E.: Der griechische Roman und seine Vorläufer, Leipzig, 1914.
- ROSTOVTZEFF, M.: Historia social y económica del Imperio romano, Madrid, 1967, (trad. cast.).
- ROSTOVTZEFF, M.: Roma. De los orígenes a la última crisis, Buenos Aires, 1977, (trad. cast.).
- SCHMID, W.: Der Atticismus in seinen Hauptvertreten, 4 vol., Stuttgart, 1887-96, (Hildesheim, 1964).
- STARR, G. G.: "The perfect democracy of the Roman Empire", American History Revue, 58, 1952, pp. 1-16.
- TOYNBEE, A.: La civilización helénica, Buenos Aires, 1960, (trad. cast.).
- VANNIER, F.: "Aelius Aristide et la domination romaine d'après le discours a Rome", Dialogues d'Histoire Ancienne, II, 1976, pp.496-506.

- VAN GRONINGEN, B.A.: "Literary tendencies in the Second Century A.D.", Mnemosyne, 18, 1965, pp. 41-56.
 - WILAMOWITZ, U.: "Der Rhetor Aristides", Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1925, pp. 333-353.
 - WILAMOWITZ, U.: "Asianismus und Atticismus", Hermes, XXX, 1900, pp. 1-52.
 - WOOTEN, C.: "Le développement du style asiatique pendant l'époque hellénistique", Revue des Études Grecques, LXXXVIII, 1975, pp. 94-104.
-